પરિશિષ્ટ : ૦૧

A Presentation Under Departmental Coursework (Phase - I)

for Ph.D. Students

(મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા - સ્વરૂપ અને વિકાસ : એક સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ)

૧૩. : પરિશિષ્ટ : ૦૧ : મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા (સ્વરૂપ અને વિકાસ)

A Presentation

Under Departmental Coursework (Phase - I) for

Ph.D. Students

Department of Gujarati

The M. S. University of Baroda, Vadodara

Title of Presentation :

"Manovaigyanik Navalkatha (Swaroop ane Vikas) : ek Samikshatmak Abhyas"

"મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા (સ્વરૂપ અને વિકાસ) : એક સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ"

- **Presented by :**

Bambhaniya Rajendrakumar R.

UGC-Senior Research Fellow

Department of Gujarati

Faculty of Arts

The M. S. University of Baroda

Vadodara.

- **Guiding Teacher :**

Dr. Bharat C. Pandya

Assistant Professor

Department of Gujarati

Faculty of Arts

The M. S. University of Baroda

Vadodara.

❖ 'મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા - સ્વરૂપ અને વિકાસ' : એક સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ

૨૦૦૧માં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાયથી એક અધ્યયનગ્રંથ પ્રગટ થાય છે, જેનું શીર્ષક છે : 'મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા (સ્વરૂપ અને વિકાસ)'. આ અધ્યયનગ્રંથનાં લેખક છે ભાનુપ્રસાદ મૂળશંકર પંડ્યા. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાનો જન્મ અમરેલી જિલ્લના તોરીમાં થયો. '૧૯૫૦ થી ૧૯૭૦ સુધીની ગુજરાતી નવલકથા : એક આલોચના' એ વિષય સાથે પીએચ.ડી. કર્યું છે. એમની પાસેથી 'અડોઅડ' નામનો કાવ્યસંગ્રહ તથા 'પ્રત્યુદગાર્', 'ઈતરોદ્ગાર', 'અનુસ્પન્દ', 'અનુસંવિદ્', 'અનુચર્વણા', 'સમાલોક', 'સૉનેટ : શિલ્પ અને સર્જન' જેવા વિવેચનના પુસ્તકો મળે છે. ૧૯૬૯માં તેમને કુમારચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો છે.

'મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા' એ પુસ્તકના આરંભે મૂકાયેલા આત્મનિવેદનમાં અભ્યાસકર્તાએ આ ગ્રંથને 'લઘુ સ્વાધ્યાયગ્રંથ (Monograph)' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. સ્વ. ડૉ. સુરેશ જોષીની પુણ્ય સ્મૃતિને અર્પણ કરેલ અને ૧૨૫ પૃષ્ઠનો વ્યાપ ધરાવતા આ પુસ્તકમાં અભ્યાસકર્તાએ મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાનાં સ્વરૂપ-લક્ષણો વિશે વિચાર કરી, પશ્ચિમની ઉત્તમ મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાઓનાં નમૂના દ્વારા એનો વિકાસ દર્શાવી તેનાં અનુસંધાનમાં ગુજરાતી નવલકથાઓનું પરીક્ષણ કર્યું છે.

આ પુસ્તકને અભ્યાસકર્તાએ પ્રાસ્તાવિકને બાદ કરતાં કુલ ચાર પ્રકરણમાં વિભાજિત કર્યું છે. પ્રાસ્તાવિકમાં નવલકથાની વિષય સામગ્રી તરીકે જીવનસમસ્તના અનેકવિધ પાસાંઓને દર્શાવી, નવલકથાલેખન પાછળના નવલકથાકારોનાં આશયપરક વૈવિધ્ય વિશે સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી છે.

'મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્યપરક આંતર-ઉપાદાન' નામે પ્રથમ પ્રકરણના આરંભે સર્જનવિશેષનાં આવિર્ભાવમાં યુગપ્રવર્તક વિચારસરણીઓ (Ideologies) ની ભૂમિકા વિશે વિચાર કરે છે. નવલકથાકારના વ્યક્તિત્વ અને તેની જીવનભાવનાની માફક વૈશ્વિક વિચારસરણીઓ પણ નવલકથાનું વિષયવસ્તુ બની શકે. ત્યાર બાદ નવલકથાની વિષયસામગ્રી તરીકે મનોવિજ્ઞાનને વૈશ્વિક વિચારસરણી તરીકે પ્રસ્થાપવા તેના મહત્ત્વનાં પ્રવર્તકો અને તેમના ગૃહીતો વિશે વિગતે ચર્ચા કરી છે. સર્વપ્રથમ તેમણે સિગ્મંડ ફ્રોઇડની મનોવિશ્લેષણાત્મક વિચારધારા વિશે વાત કરી છે. ફ્રોઇડ નિર્દેશિત Conscious, Sub-

conscious, Unconscious, Id, Ego, Super Ego જેવી મનોવિજ્ઞાનની પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ સમજાવી, મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રતીકો વિશે સાર્થ ચર્ચા કરી છે. અભ્યાસકર્તાની રજૂઆત પરથી લાગે છે કે તેઓ સાહિત્યને અને ખાસ કરીને નવલકથા સાહિત્યસ્વરૂપને ફ્રોઇડના જાતીય આવેગના ખ્યાલ અને Libido Theory થી પ્રભાવિત થયેલું જુએ છે. Oedipus Complex અને Electra Complex જેને આપણે ક્રમશઃ માતૃરાગની ગ્રંથિ અને પિતૃરાગની ગ્રંથિ તરીકે ઓળખીએ છીએ, એ ઉભય ગ્રંથિઓને સુપેરે વિશદ કરી આપી છે. અભ્યાસકર્તાને ફ્રોઇડના મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધન વડે શૃંગાર રસના નિરૂપણ માટે એક નૂતન દિશા ખૂલતી જણાઈ છે. પણ આ વાતને તેમણે સદષ્ટાંત સમજાવી હોત તો તેમનું એ નિરીક્ષણ વધારે સક્ષમ થઈ શક્યું હોત અને અનુગામી અભ્યાસીઓ માટે સંશોધનની નવી દિશા ઊઘડી હોત.

એડલરના વ્યક્તિગત મનોવિજ્ઞાન (Individual Psychology) વિશે વાત કરતી વખતે એડલરની અતિ મહત્ત્વની સંજ્ઞા લઘુતાગ્રંથિ (Inferiority Complex) ની વિશદ ચર્ચા કરે છે. શારીરિક ખોડ-ખાંપણ, બાળકની થતી ઉપેક્ષા, જ્ઞાનતંતુગત રુગ્ણતા વગેરેના કારણે લઘુતાગ્રંથિ બંધાતી હોય છે. લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતી વ્યક્તિ ભારે પુરુષાર્થ અને મનોબળ દ્વારા આત્મસ્થાપન (Self Assertion) માટે પ્રયાસ કરે છે. જો એ એમ કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો તે ખ્વાબી (Day Dreamer) બની જાય છે. એડલર માતૃરાગની ગ્રંથિ (Oedipus Complex) ના મૂળ ફ્રોઇડકથિત જાતીયવૃત્તિમાં નહીં પણ માતાના વધુ પડતાં લાડ-લાલનપાલન (Pampering) માં જુએ છે. જેઇમ્સ જોયસની નવલકથામાં આવતું લિયોપૉલ્ડ બ્લૂમનું પાત્ર પોતાને અનુભવાતી લઘુતાની પૂર્તિ માટે પોતાને દિવા-સ્વપ્નોમાં ‘રાજા’ તરીકે જુએ છે, ત્યાં એડલરનું મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્ય સમજાય છે. વ્યક્તિગત મનોવિજ્ઞાનના કારણે હવે Abnormal પાત્રસર્જનની દિશાઓ પણ ખૂલતી જણાય છે.

વિશ્લેષણાત્મક મનોવિજ્ઞાન (Analytical Psychology) નાં પ્રવર્તક કાર્લ ગુસ્તાવ યુંગ ફ્રોઇડથી ઘણી બાબતોમાં જુદાં પડે છે. તેઓ Libido ને માત્ર જાતીયતા પૂરતી પરિમિત ન માનતા તેને એક પૂર્ણ જીવનશક્તિરૂપે જુએ છે. યુંગે Collective Conscious અને Collective Unconscious ના ગૃહીતો સાથે અનુબંધ ધરાવતી પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક પ્રણાલિઓ, નીતિ-અનીતિના સ્થાપિત મૂલ્યો, રૂઢ થઈ ગયલી ધાર્મિક માન્યતાઓનું મહત્ત્વ

સ્વીકારી, નવાં અર્થસંદર્ભો સાથે તેમનું પુનર્ઘટન કર્યું છે. પૌરાણિક કથાઓ, પરીકથાઓ, દષ્ટાંતકથાઓમાં આપણા સામૂહિક અચેતન માનસને અને આપણી આદિમ વૃત્તિઓને સૂચવતા વિવિધ પાત્રો, પ્રતીકો અને કલ્પનો મળી રહે છે. સ્વપ્નોમાં પણ આદિમ બિંબોનો આવિષ્કાર થાય છે. યુંગે દર્શાવેલ વ્યક્તિત્વના બે પ્રકાર - અંતર્મુખ (Introvert) અને બહિર્મુખ (Extrovert) વ્યક્તિત્વ વિશે વાત કરી અભ્યાસકર્તા ત્યાં અટકી જાય છે. જો તેમણે યુંગે દર્શાવેલા વ્યક્તિત્વના પેટાપ્રકારોને ધ્યાનમાં લીધા હોત તો નવલકથામાં આવતા ચરિત્રવિશ્વને મનોવૈજ્ઞાનિક ભૂમિકાએ વર્ગીકૃત કરવાની પદ્ધતિ દર્શાવી શક્યા હોત.

આ ત્રણ મહત્ત્વનાં મનોવૈજ્ઞાનિકો વિશે વાત કર્યા બાદ અભ્યાસકર્તા મનોવૈજ્ઞાનિક નલકથામાં નિરૂપાતા મનોગત સમય (Psychological Time) ની વિભાવના આપનાર બર્ગસાંની વિચારસરણી વિશે વાત કરે છે. ઘડિયાળના યાંત્રિક ગણતરીયુક્ત સમય કરતાં મનોગત સમય અલગ છે. મનોગત સમય સ્થિતિસ્થાપક, પરિસ્થિતિ પ્રમાણે લાંબો-ટૂંકો થનાર અને સતતવાહી છે. આંતરચેતનાપ્રવાહ (Stream of Consciousness) ની પ્રયુક્તિવાળી જે કૃતિઓ જોવા મળે છે, તેમાં બર્ગસાંના આ મનોગત સમયની સંકલ્પનાઓનો વિનિયોગ થયેલો જોવા મળશે.

'મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા : વિભાવના વિચાર' નામે પેટા-પ્રકરણમાં મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથામાં માનવચિત્તનું સુરેખ નહીં પણ સંકુલ (Complex) નિરૂપણ આવશ્યક છે એ દર્શાવી કહે છે "A Psychological Novel is a novel using psychological truths as its material and creating artistic value." વળી સર્જકોને ચેતવવા નોંધે છે કે "મનોવિજ્ઞાનના કેવળ સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનથી ઉત્તમ નવલકથા ન લખાય પણ સર્જકની કલાસૂઝ (Artistic Insight) જ્યારે બધાં ઉપકરણોનું ઉત્તમ સંયોજન સિદ્ધ કરે ત્યારે જ સારી નવલકથા નીપજી આવે."

'મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્યપરક કલ્પનોત્થ સર્જન' નામે પેટાપ્રકરણમાંથી બેએક બાબતો સ્પષ્ટ થાય છે કે નવલકથાકાર કોઈ વિચારધારા કે સિદ્ધાંતનો રજૂકર્તા ન હોવો ઘટે અને મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાકારનું Focas હવે વાર્તતત્ત્વ કે ઘટનાતત્ત્વ પરથી ખસી ચરિત્ર અને તેના મનઃસંચલનો પર કેન્દ્રિત થાય છે. 'વસ્તુગ્રથન અને સંઘટનમાં ભાવયિત્રી પ્રતિભાનો સહયોગ' નામે પેટાપ્રકરણમાં મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાઓનાં વસ્તુસંયોજનમાં કાર્યકારણ

સંબંધ અને સુસંગતતા નથી જળવાતી અવું નિદાન રજૂ કરી, એવી કૃતિઓને પામવા ભાવકોની ભાવયિત્રી પ્રતિભાની સાથે કારયિત્રી પ્રતિભા પણ કેળવાયેલી હોય એવી અપેક્ષા સેવી છે.

''ચરિત્ર'નો બદલાતો સંકેત' નામે પેટાપ્રકરણમાં પરંપરાપ્રાપ્ત નવલકથા કરતાં મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાનાં ચરિત્રો કેવી રીતે જુદાં પડે છે તે દર્શાવી, આવાં ચરિત્રોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો વિશે ચર્ચા કરી છે. મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાના ચરિત્રો નૈતિક કે અનૈતિક નહિ પણ નીતિ-અનીતિ નિરપેક્ષ હોય છે. વીર, ધીર, ધીરોદાત્ત અને ધીરલલિત જેવા ગુણ-લક્ષણોથી શોભતા પરંપરાપ્રાપ્ત નવલકથાનાં નાયકની સામે અહીં અતિ સામાન્ય, કોઈ મનોરુગ્ણતાથી પીડાતો, આદિમવૃત્તિની પ્રબળતાવાળો, સ્વપ્નો કે દિવા-સ્વપ્નોમાં રાચતો, વ્યકિતત્વમાં વિસંગતિ દાખવતો નાયક નહિ પણ વિ-નાયક જોવા મળે છે. આ સંદર્ભે તેમનું એક અવતરણ નોંધવા જેવું છે : "મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાના લેખકનું લક્ષ્ય ચરિત્ર દ્વારા મનુષ્યની ભીતરમાં છુપાયેલાં એક 'દ્વૈતીયિક મનુષ્ય'ની શોધ કરવાનું હોય છે. આ મનુષ્ય સમાજમાં હરતાં-ફરતાં મનુષ્યની અંદર હોવા છતાં એ એનાથી નિરાળો છે. ખરેખર જોઈએ તો બહાર દેખાતા મનુષ્ય કરતાં એ વિશેષ યથાર્થ (Real) છે. મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા એવા મનુષ્યનાં નિમ્ન સ્તરોને પ્રગટ કરવા તાકે છે." આની સામે અભ્યાસકર્તા મનોવૈજ્ઞાનિક ચરિત્રનું નિર્માણ કરવા ધારતા નવલકથાકારને સૂચવે પણ છે કે "ચરિત્રોમાં જ્યાં ને ત્યાં મનોવિજ્ઞાનસ્થાપિત અસામાન્યતાઓ (Abnormalities), વિલક્ષણતાઓ, ગ્રંથિઓ અને વિશ્લેષણપ્રક્રિયાઓનું કોરેકોરું અવતરણ કરી દેવાથી 'મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા' બની જતી નથી."

આ પછી આંતરચેતનાપ્રવાહની પ્રયુક્તિ વિશે વિગતે ચર્ચા કરી છે. આંતરચેતનાપ્રવાહ એવી કથનરીતિ છે કે જેમાં લેખક મનોગતનું સીધું અવતરણ કરે છે. મનઃપ્રદેશનું આવું અવતરણ વ્યાકરણબદ્ધ ભષાકીય સ્તરનું નહીં પણ સમગ્ર સંવિદ્‌નાં સ્તરનું હોય છે. લેખકના કશાય હસ્તક્ષેપ વિના આ પદ્ધતિ દ્વારા ચરિત્રનાં આંતર વિશ્વનું સીધું આલેખન થતું હોય છે. જો કે અહીં તેઓ પ્રશ્નાર્થ અનુભવે છે કે જો લેખક સ્વયં જાગ્રત અવસ્થામાં સર્જનકાર્ય કરતો હોય તો તે અચેતનસ્તરે ચાલતા ચેતનાપ્રવાહને કેવી રીતે અનાવૃત્ત કરી શકે? આની સ્પષ્ટતામાં તેઓ કહે છે કે લેખકે અચેતનસ્તરના વિશ્વનો

આભાસ રચવાનો હોય છે આ માટે તે વાક્યને તોડે, વિચારને તોડે, વિરામચિહ્નોને વિદાય આપે છે. આ પ્રયુક્તિનો વિનિયોગ કરવા ધારતા સર્જકોને અભ્યાસકર્તાએ ચેતવણીના સૂરમાં કહ્યું છે કે બધાં જ પાત્રોનો ચેતનાપ્રવાહ એક સરખો રજૂ ન થવો જોઈએ. જેથી જે તે પાત્રના નિરાળા વ્યક્તિત્વનો આપણને પરિચય થાય. 'યુલિસીસ'ના એક ખંડના દષ્ટાંત દ્વારા તેમણે મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથામાં આંતરચેતનાપ્રવાહની કાર્યસાધકતાને પ્રમાણી છે.

આંતર એકોક્તિની વિભાવના આપતા જણાવે છે કે "લેખક જ્યારે સંવિદ્‌ધારાને અમુક અંશ પૂરતી પરિમિત રાખીને એને સીધેસીધી ભાષામાં ઉતારવા મથે તેને આંતર એકોક્તિ કહે છે. તાર્કિક વ્યવસ્થામાં ગોઠવાઇને વ્યક્ત થતી વાણી પૂર્વેની એ મનોગત વૈચારિક અવસ્થા છે. એમાં વાક્યાન્વય કે વિરામચિહ્નોનો પણ અભાવ હોય છે." અભ્યાસકર્તાએ આંતરચેતનાપ્રવાહ અને આંતર એકોક્તિ વચ્ચે તફાવત છે એવો નિર્દેશ કર્યો છે, પણ તેઓ એ બંને વચ્ચેની ભેદરેખાને સ્પષ્ટ નથી કરી શકતા અને એના કારણે અહીં આંતરચેતનાપ્રવાહની વિભાવના પુનરાવર્તિત થતી હોય એવું લાગે છે. આંતર એકોક્તિ અને આંતર વિશ્લેષણ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતા જણાવે છે કે આંતર એકોક્તિમાં લેખક અપ્રત્યક્ષ હોય છે અને વાચકને સીધો જ ચરિત્રના મનોવિશ્વમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. જ્યારે આંતર વિશ્લેષણમાં લેખક પ્રત્યક્ષપણે ચરિત્રના વિચારોને વ્યક્ત કરી તેનું વિવરણ આપે છે અને વૈચારિકપ્રવાહને જોડવા-તોડવા કૃતિમાં પ્રત્યક્ષપણે ઉપસ્થિત રહી શબ્દસમૂહ કે વાક્યો યોજે છે.

'મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથામાં કલ્પનપ્રતીકોનું આયોજન' નામનાં પેટાપ્રકરણમાં પાત્રચિત્તનાં અતલ ઊંડાણોને તાકતા કલ્પનો કે કલ્પનશ્રેણીઓ અને પ્રતીકો વિશે સ-રસ ચર્ચા કરી છે. યુંગે દર્શાવેલ સામૂહિક અચેતનને નિર્દેશતા પૌરાણિક પ્રતીકોને પણ અહીં અચૂક યાદ કર્યાં છે. 'મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથામાં ભાષાકર્મ' નામે પેટાપ્રકરણમાં પરંપરાપ્રાપ્ત નવલકથાઓ કરતાં મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાઓની ભાષાભાત કેવી જુદી પડે છે તે દર્શાવ્યું છે. મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાકાર પાત્રની ચેતનાને યથાતથ નવલકથામાં અવતારતો હોય છે. ચેતના હંમેશાં સાતત્યપૂર્વક અને નિયમોથી અબદ્ધ રહી વહેતી હોય છે. આથી આવી ચેતનાને જે ભાષામાં ઝીલવામાં આવે છે એ ભાષા પણ ચેતનાની જેમ જ વહેતી હોવી જોઈએ. વિરામચિહ્નોનો સપૂર્ણ પરિહાર, ભાષાશાસ્ત્રના નિયમોનો છેદ

ઉડાવી થતા સ્વૈરવિહારી વાક્યાન્વય, નવતર શબ્દોનો વિનિયોગ વગેરે જેવા થતા પ્રયોગો પાછળ આ જ આશય હોવો ઘટે.

'પાશ્ચાત્ય અને અત્રત્ય મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા : એક દષ્ટિપાત' નામનાં પ્રકરણમાં પ્રકરણના શીર્ષક પ્રમાણે પશ્ચિમની અને ભારતીય ભાષાઓની મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાઓ વિશે વાત કરવાનું આયોજન જણાય છે એ પ્રમાણે તેમણે પશ્ચિમની નવલકથાઓ વિશે તો વિસ્તારીને વાત કરી છે પણ ભારતીય ભાષાઓની મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાઓનો માત્ર અછડતો ઉલ્લેખ કરી તેમને અન્યાય કર્યો હોય એવું લાગે છે. પશ્ચિમનો અને ભારતનો પરિવેશ જુદો છે, એમનાં પ્રશ્નો જુદાં છે. એટલે જો અભ્યાસકર્તાએ ભારતીય નવલકથાઓનો વિસ્તૃત અભ્યાસ રજૂ કર્યો હોત તો ભારતીય પરિવેશ અને ભારતીય મનોવિજ્ઞાનનાં સંદર્ભમાં આપણે મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાનું સ્વરૂપ પામી શક્યા હોત.

યુરોપમાં મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાલેખનનો આરંભ ઈ.સ. ૧૯૧૩ આસપાસ થયેલો જણાય છે. અંગ્રજી વિવેચકો તેને 'આંતરચેતનાપ્રવાહની નવલકથા' તરીકે અને ફ્રેન્ચ વિવેચકો તેને 'આધુનિક મનોવિશ્લેષણાત્મક નવલકથા' તરીકે ઓળખાવે છે. અહીં અભ્યાસકર્તાએ માર્સેલ પ્રુસ્તકૃત 'Remembrance of things past', ડોરોથી મિલર રિર્ચાડસનકૃત 'Pilgrimage' વર્જિનિયા વૂલ્ફકૃત 'Mrs. Dalloway' અને જેઈમ્સ જોય્સકૃત 'A portrait of artist as a young man' અને 'Ulysses' એ પાંચ નવલકથાઓનો મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાના સ્વરૂપ-લક્ષણોને ધ્યાનમાં રાખી વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. એમાંય 'Ulysses' ની મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા તરીકે સાંગોપાંગ કરેલી ચર્ચા આ ક્ષેત્રના નવા અભ્યાસી માટે પણ આસ્વાદ્ય થઈ પડે એવી છે. આ નવલકથાઓને તપાસવા તેમણે તેમાં નિરૂપાયેલ વિવિધ રચનાપ્રયુક્તિઓ, કથાસામગ્રી અને ચરિત્રના મનોવૈજ્ઞાનિક જીવન-લક્ષણોને ધ્યાનમાં લીધાં છે. ઉપર્યુક્ત નવલકથાકારો સિવાય લોરેન્સ ડરેલ, ડી. એચ. લોરેન્સ અને વિલિયમ ફોકનેરનો ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રકરણના અંતે તેમણે હિન્દીની 'શેખર-એક જીવની' અને 'નદી કે દ્વીપ', મરાઠીની 'રાત્રિ ચા દિવસ', 'ઘર' અને 'પંખી' અને કન્નડની 'મુક્તિ' જેવી નવલકથાઓને મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાઓ તરીકે ઉલ્લેખી છે.

'ગુજરાતી સાહિત્યમાં મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા : આરંભ અને વિકાસ' નામનાં પ્રકરણના આરંભે જ 'ગુજરાતીમાં મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા છે ખરી?' એવા ઉમાશંકર જોશીના પ્રશ્નનો ઉલ્લેખ કરી, તેમણે ગુજરાતીમાં મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાઓનું પરીક્ષણ હાથ ધર્યું છે. અહીં પરંપરાગત ગુજરાતી નવલકથામાં મનોવૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોનું નિરૂપણ કેવી રીતે થયું છે એ દર્શાવવા 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને 'મળેલા જીવ' નવલકથાના સંદર્ભો લઈ વાત કરી છે. સુવર્ણપુરમાં બુદ્ધિધનને ત્યાં કુમુદને જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર જે મનોમંથન અનુભવે છે તેનું દૃષ્ટાંત લઈ ગોવર્ધનરામની લેખક તરીકેની દરમ્યાનગીરીવાળી આ કથનરીતિને તેઓ આંતર વિશ્લેષણ (Internal Analysis) ની પ્રયુક્તિ ગણાવે છે. તો 'મળેલા જીવ'માં કાનજી, જીવીને ધનતેરસે મળવાનું અને તેડી લાવવાનું નક્કી કરી આવ્યો પછી તેના મનમાં જે ગડમથલ ચાલે છે તેમાં કાનજીની ચિંતા, આશંકા, દ્વિધા, અવઢવ, ભીતિ વગેરે ભાવસંચલનોને અભ્યાસકર્તાએ બરાબર પારખ્યાં છે અને કાનજીની એ ભાવશબલતાની વર્ણનરીતિને તેઓ આંતર ભાવવિશ્લેષણની પ્રયુક્તિ તરીકે ઓળખાવે છે.

આપણા ઘણાં વિવેચકોએ ગુજરાતીની પહેલી મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા ગણાતી 'ધીમુ અને વિભા' માં આંતરચેતનાપ્રવાહ પ્રયુક્તિનો વિનિયોગ થયો છે એવું દર્શાવ્યું છે. આવા કેટલાંક વિવેચકોનાં અવતરણો પણ અભ્યાસકર્તાએ ટાંક્યા છે અને એ સંદર્ભે કૃતિમાં નિરૂપાયેલી રચનાપ્રયુક્તિનો ઝીણી દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરી નોંધે છે કે "ધીમંતના મનોવલયોનું આબાદ આલેખન થયું છે, પણ એ આંતરચેતનાપ્રવાહની જાણીતી રીતિ નથી. એમાંનું ગદ્ય ઉદ્‌ગારોનું છે, મનનું છે, આત્મનિરીક્ષણનું છે. પણ બહુધા તર્કની વ્યવસ્થામાં છે." અને અંતે એવું તારણ આપે છે કે "એને સંવિદ્‌ધારાની પ્રયુક્તિની કથા કહી શકાય તેમ નથી..... એ મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્યોના પ્રકાશમાં નહિ લખાયેલી હોવા છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો મનોવૈજ્ઞાનિક આસ્વાદ આપતી આપણી પ્રથમ ખમતીધર નવલકથા છે."

શ્રીકાન્ત શાહકૃત 'અસ્તી' માં અભ્યાસકર્તાને ક્યાંક ક્યાંક આંતરચેતનાપ્રવાહ વહેતો જણાયો છે તથા એ કૃતિ એમને વિશિષ્ટ એવા 'મનોવૈજ્ઞાનિક રસ'નો અનુભવ કરાવતી લાગી છે. રાધેશ્યામ શર્માકૃત 'ફેરો' માં આંતરચેતનાપ્રવાહના નિરૂપણનાં સંદર્ભમાં નોંધ્યું છે કે "એમાં સર્વત્ર એનો ઉત્તમ કક્ષાએ વિનિયોગ થયો નથી...આંતરચેતનાપ્રવાહની પદ્ધતિ દ્વારા જે વૈચારિક છિન્નભિન્ન અવસ્થાનો ચિતાર

આપવાનો હોય છે એવું અહીં થયું નથી. પણ લેખકે કેટલેક સ્થળે ચૈતસિક આબોહવા સર્જવા પ્રતિગતિ કરી છે, તે નોંધપાત્ર છે."

મુકુન્દ પરીખરચિત 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' નવલકથામાં લેખકે આંતરચેતનાપ્રવાહ પ્રયુક્તિનો પ્રયોગ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે પણ ભાનુપ્રસાદ પંડયાના મતે એ પ્રયોગ સફળ થઈ શક્યો નથી. તેમનો આ પ્રયોગ આંતર વિશ્લેષણ પદ્ધતિમાં સરી જતો જણાય છે. અહીં એક બાબત નોંધપાત્ર છે કે અભ્યાસકર્તા આ નવલકથાની એક ઘટનાને બરાબર પામ્યા નથી લાગતા. નાયક અમિત દલાલની ચૈતસિક અવસ્થા અને તેના સ્ત્રી પ્રત્યેના અતિશય વળગણ વિશે વાત કરતી વખતે તેઓ એક વાક્ય નોંધે છે "રમા જેવી પત્ની છે તો પણ સરોજ નામની કન્યા પાછળ એનું મન ભમ્યાં કરે છે." પણ ખરેખર રમા જેવી પત્ની છે એમ નહીં, રમા તો મૃત્યુ પામી છે. રમાના મૃત્યુ બાદ, એક સ્ત્રીનો સ્નેહ ચાખી લીધેલ અમિતની જાતીયવૃત્તિ અને તેનું સ્ત્રી પ્રત્યેનું વળગણ વધારે તીવ્ર બને છે અને એવા માનસિક ખેંચતાણનાં સમયમાં તેને સરોજનો ભેટો થાય છે. જો સરોજ ના મળી હોત તો એ જેનાથી બચતો આવ્યો છે એવી કેટલીયે સ્ત્રીઓ એના ઘરના પગથિયાં ચડી ચૂકી હોત. તો અમિત ભાવકો પાસેથી જે સદ્ભાવ પામી શક્યો છે એમાં ફેર આવી જાત.

'આંતર એકોક્તિનો પ્રયોગ' નામના પ્રકરણમાં સુરેશ જોષીની 'છિન્નપત્ર' થી માંડી 'ફેરો', 'નાઇટમેર', 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' અને 'વાંસનો અંકુર' એ પાંચ નવલકથાઓમાં નિરૂપાયેલી અંતર એકોક્તિની પ્રયુક્તિની કાર્યસાધકતા ચકાસી છે. 'છિન્નપત્ર'માં નાયક અજયની પ્રેમ-વ્યવહાર-વાસ્તવ વગેરે વિશેની ફિલસૂફી ભળતાં અભ્યાસકર્તાને તે મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા કરતાં તત્ત્વવૈજ્ઞાનિક આસ્વાદ વિશેષ આપે છે. છતાં લેખકે અહીં સ્થૂળ કાલગણનાનો પરિહાર કરી પાત્રમાનસને પ્રગટ થવાની જે તક આપી એને બિરદાવે છે. 'ફેરો' અને 'નાઇટમેર' તેમને આંતર એકોક્તિની પ્રયુક્તિના નિરૂપણને લીધે આસ્વદ્ય નવલકથાઓ લાગી છે.

'મહાભિનિષ્ક્રમણ' વિશે તેઓ કહે છે કે તેમાં અમિતની કેફિયત છે; જેમાં એની સ્મૃતિછાપો ક્યાંક કથનરૂપે તો ક્યાંક આલેખનરૂપે રજૂ થાય છે. એમાં ચિત્તની અસલિયત દાખવતી આંતર એકોકિત નથી. અને એ સંદર્ભે મણિલાલ હ. પટેલનાં એક વિધાન - "આખી કૃતિ અમિતના મુખમાં મુકાયેલી સ્વગતોક્તિ" છે – તેમાં તથ્ય જુએ છે. 'વાંસનો

અંકુર'માં આંતર એકોક્તિ નહિ પણ આંતર વિશ્લેષણની પ્રયુક્તિ પ્રયોજાયેલી છે એવું તારણ આપે છે. આ સિવાય 'ધુમ્મસ', 'સ્વપ્નદ્વીપ', 'ઊર્ધ્વમૂલ', 'અનાગત' અને 'પળનાં પ્રતિબિંબ' જેવી નવલકથાઓ વિશે ખૂબ જ ટૂંકમાં પોતાના મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે.

'વિભિન્ન મનોગ્રંથિઓનું નિરૂપણ' નામનાં ત્રીજા પ્રકરણમાં ગુજરાતીની કેટલીક નવલકથાઓના વિષયવસ્તુમાં અનુસ્યૂત રહેલી અથવા કૃતિગત પાત્રોના માનસમાં ઘર કરી ગયેલી વિવિધ મનોગ્રંથિઓનું નિદાન કર્યું છે. મોહમ્મદ માંકડની 'એક છોકરી – એક સ્ત્રી', 'વંચિતા', 'કાયર', 'ધુમ્મસ' અને 'અજાણ્યાં બે જણ' જેવી નવલકથાઓમાં યૌનવૃત્તિના આદિમ પરિબળોનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીકૃત 'પેરેલિસિસ'માં આવતી 'સોનેરી ગધેડાની વાર્તા' Erotic Sensation નું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે અને એ વાર્તા નાયક અરામ શાહની મનોવૃત્તિઓની સંકેતક બની રહે છે. આ સંદર્ભે ચિનુ મોદીકૃત 'લીલા નાગ' વિશે પણ વાત કરી છે. 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' નવલકથામાં તેમને 'હેમ્લેટિક' તત્ત્વો જણાયા છે અને તેના નાયક અમિત દલાલની ઇડિપસગ્રંથિનું નિદાન આપ્યું છે. 'અજાણ્યાં બે જણ', 'વિવર્ત', 'દિશાન્તર', 'અનાગત' જેવી નવલકથાઓમાં શારીરિક ખોડ-ખાંપણથી ચરિત્રમાનસમાં ઘર કરી જતી લઘુતાગ્રંથિ નિર્દેશી છે.

'ગદ્ય, પ્રયોગો અને પરિણામ' નામના પ્રકરણમાં ગુજરાતી નવલકથાઓમાં કલ્પન, પ્રતીક અને પુરાકથાનાં અનુસંગે નિરૂપાયેલાં મનોવૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોનો અભ્યાસ કર્યો છે. 'છિન્નપત્ર', 'અસ્તી' અને 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' એ ત્રણ નવલકથાઓમાં નિરૂપાયેલાં કલ્પનો અને કલ્પનશ્રેણીઓ દ્વારા ઉપસતી પાત્રમાનસની ગતિશીલતાનું નિદર્શન આપ્યું છે. 'કાયર', 'વંચિતા', 'ધુમ્મસ', 'આકાર', 'પેરેલિસિસ', 'અસ્તી', 'ફેરો', 'નિશાચક્ર', 'લીલા નાગ' અને 'ઊર્ધ્વમૂલ' જેવી નવલકથાઓનાં દષ્ટાંત વડે તેમાં આલેખન પામેલાં મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રતીકોનો ગુજરાતી નવલકથામાં કેવો કળાત્મક વિનિયોગ સધાયો છે એ દર્શાવ્યું છે. 'કાયર' નવલકથામાં ચંપાને થતું 'સર્પદર્શન' અને 'ધમપછાડા કરતી ગાય' અકસ્માતને કારણે નપુસંક બનેલ પતિ ગિરધરથી દૈહિક રીતે અતૃપ્ત રહેતી ચંપાનાં જાતીય આવેગોનું પ્રતીકાત્મક નિરૂપણ બની રહે છે. પેરેલિસિના અરામ શાહની સુસુપ્ત કામવૃત્તિઓનાં સંકેતો આપતી 'સોનેરી ગધેડા'ની વાર્તા પણ પ્રતીકાત્મક બની રહે છે.

'ઊર્ધ્વમૂલ'માં ક્ષમાના પિતા અશ્વને ચાબૂકથી ફટકારતા બતાવ્યાં છે એ આખું દશ્ય દમિત અને ક્રોધમાં રૂપાંતર પામતી તેમની તીવ્ર કામભાવનાનું પ્રતીકાત્મક દશ્ય બની રહે છે.

ભાનુપ્રસાદ પંડયાનો આ સ્વાધ્યાયગ્રંથ મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા જેવા અપરિચિત પ્રદેશમાં પ્રવેશી તેનું રસપ્રદ ભ્રમણ કરવા ઈચ્છતા ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવકો માટે 'અભય દીવો' છે એમાં કોઈ શંકા નથી. છતાં આ અભ્યાસકાર્યની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ જોવા મળે છે. પુસ્તકમાં અસંખ્યવાર ગુજરાતી જોડણીની અને અંગ્રજી સ્પેલિંગની શિસ્ત ચૂકાઈ છે. પુસ્તકનું આયોજન હજુ પણ વધારે સારું કરી શકાત. આંતર એકોકિત અને આંતર વિશ્લેષણને પેટાપ્રકરણરૂપે મૂકી તેમને અલગથી શીર્ષક આપ્યાં છે પણ પુસ્તકમાં સૌથી વધારે જેના પર ભાર અપાયો છે એવી આંતરચેતનાપ્રવાહની પ્રયુક્તિને પેટાપ્રકરણરૂપે મૂકવાનું જ ચૂકાઈ ગયું છે. છતાં એક વાત તો કહેવી જ રહી કે આ બધાં તો અભ્યાસકાર્યના ઉપલક દોષો છે પણ આ અભ્યાસકાર્ય એની આંતરિક સંશોધનાત્મક સામગ્રીના કારણે વિશેષ પ્રશંસાપાત્ર છે. એમાંય આ પુસ્તક એવા સમયે પ્રગટ થયું છે જ્યારે ગુજરાતીનો ભાવકસમાજ મીટ માંડીને કોઈક નવા વિષયની રાહ જોતો'તો. એ સમયે મનોવૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોના નિરૂપણવાળી નવલકથાઓ ખાસ્સી હતી પણ એવી નવલકથાઓને પામવી કેવી રીતે અને મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા કેવી હોવી જોઈએ એ વિશે કશી પુસ્તકસામગ્રી હાથવગી નહોતી. એવા સમયે મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાના સ્વરૂપ-લક્ષણોને અભ્યાસપૂર્ણ રીતે ઉઘાડી આપતું આ પુસ્તક ખરેખર આવકારનીય છે.

અંતે ભાનુપ્રસાદ પંડ્યાએ ગુજરાતી નવલકથામાં થયેલાં મનોવૈજ્ઞાનિક નિરૂપણોનું પરીક્ષણ કર્યા બાદ જે તારણ આપ્યું છે તે નોંધપાત્ર છે : "ગુજરાતી સાહિત્યમાં માનવમનનું નિરૂપણ કરવાના પ્રયાસો સક્ષમ રીતે થયા છે. છતાં પશ્ચિમની મનોવૈજ્ઞાનિક સંકલ્પનઓ (Concepts) અને સિદ્ધાંતો (Principles) ને અનુસરીને મનોવૈજ્ઞાનિક્તા સિદ્ધ કરવાનો પડકાર પૂરેપૂરો ઝીલાયો નથી. ગુજરાતીમાં આંતરચેતનાપ્રવાહની કથનરીતિનો બૃહદ પટમાં પ્રયોગ થયો નથી. લિયોન એડલ જેને Atmosphere of the Mind (મનોમય વાતાવરણ) આલેખતી નવલકથા કહે છે, તે આપણે ત્યાં હજી લખાવી બાકી છે." તેમનું આ તારણ ગુજરાતી નવલકથાકરોને નવી દિશામાં આગળ વધવા પ્રેરે છે અને એટલે જ આજે પણ આ પુસ્તકની પ્રસ્તુતતા અકબંધ છે.

પરિશિષ્ટ : ૦૨

A Presentation Under Departmental

Coursework (Phase - II) for Ph.D. Students

(મહાભિનિષ્ક્રમણ : એક મનોવિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ)

૧૪. : પરિશિષ્ટ : ૦૨ : મહાભિનિષ્ક્રમણ : એક મનોવિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ :

A Presentation

Under Departmental Coursework (Phase - II) for Ph.D. Students

Department of Gujarati

The M. S. University of Baroda, Vadodara

Title of Presentation :

"Mahabhinishkraman : ek Manovishleshanatmak Abhyas"

"મહાભિનિષ્ક્રમણ : એક મનોવિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ"

- **Presented by :**

  Bambhaniya Rajendrakumar R.

  UGC-Senior Research Fellow

  Department of Gujarati

  Faculty of Arts

  The M. S. University of Baroda

  Vadodara.

- **Guiding Teacher :**

  Dr. Bharat C. Pndya

  Assistant Professor

  Department of Gujarati

  Faculty of Arts

  The M. S. University of Baroda

  Vadodara.

'મહાભિનિષ્ક્રમણ' : એક મનોવિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ

આપની સમક્ષ મુકુન્દ પરીખકૃત 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' નવલકથાનો મનોવિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ રજૂ કરતા પહેલાં સાહિત્ય વિવેચનનાં મનોવિશ્લેષણાત્મક અભિગમ સાથે અનુબંધ ધરાવતા ચારેક મહત્ત્વનાં મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કરીશ.

૧. આજે સાહિત્ય વિવેચનનાં પરિપટમાં વિવેચનનાં વિવિધ અભિગમોનું પ્રચલન જોવા મળે છે, જેવાકે ઐતિહાસિક અભિગમ, સમાજલક્ષી અભિગમ, કૃતિલક્ષી અભિગમ, ચૈતન્યવાદી અભિગમ, સ્વરૂપલક્ષી અભિગમ, સૌંદર્યવાદી અભિગમ, ભાવકલક્ષી અભિગમ, મોવિશ્લેષણાત્મક અભિગમ, નારીવાદી અભિગમ, સંરચનાવાદી અભિગમ, ભાષાલક્ષી અભિગમ વગેરે વગેરે. આ બધાં અભિગમો ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચકો દ્વારા સૈદ્ધાંતિક અને પ્રત્યક્ષ ભૂમિકાએ ચર્ચાતા રહ્યાં છે. છતાં આમાંના કેટલાંક અભિગમો હજુ સુધી પદ્ધતિસરના અભ્યાસથી વંચિત રહ્યાં છે. મનોવિશ્લેષણાત્મક અભિગમનો સમાવેશ પણ આવા અસ્પૃશ્ય રહી ગયેલાં અભિગમોની કોટિમાં કરી શકાય.

૨. મનોવિશ્લેષણાત્મક અભિગમનાં મૂળ ૧૯મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં ચેકોસ્લોવાકિયામાં જન્મેલાં મહાન વિચારક સિગ્મંડ ફ્રોઇડની વિચારધારામાં જોઈ શકાય છે. ફ્રોઇડનાં ચેતન, અર્ધચેતન અને અજાગ્રતનાં ત્રિવિધ માનસસ્તરોનો ખ્યાલ, જાતીયવૃત્તિનો સિદ્ધાંત તથા ઈડિપસ-ઈલેક્ટ્રા જેવી વિવિધ મનોગ્રંથિઓની સંકલ્પનાઓનાં પાયા પર મનોવિશ્લેષણાત્મક અભિગમ ઊભો રહેલો છે. સિગ્મંડ ફ્રોઇડ ઉપરાંત સામૂહિક અજાગ્રતની અને આદ્યબિંબોની વિભાવના આપનાર અને ચૈતસિક વલણોના આધારે વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પ્રકાર દર્શાવનાર યુંગ અને મનોવિજ્ઞાનનો મનોભાષાલક્ષી સિદ્ધાંત આપનાર ઝાક લકાંના વિચારો પણ મનોવિશ્લેષણાત્મક અભિગમનાં બંધારણમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

૩. સર્જક, કૃતિ અને ભાવક - સાહિત્યજગતનાં આ ત્રણ બિંદુઓને ધ્યાનમાં રાખી, સાહિત્યનો મનોવિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ ત્રિવિધ રીતે કરી શકાય :

અ) કોઈ એક સર્જકનાં સમગ્ર સાહિત્યરાશિને કેન્દ્રમાં રાખી, તેની કૃતિમાં નિરૂપાયેલાં મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્યો તથા એ સર્જકનાં અંગત જીવનની મનોવૈજ્ઞાનિક પાશ્ચાદભૂ વચ્ચેનાં આંતરસંબંધો તપાસીને. લિયોનાર્દો દ વિન્ચીની ચિત્રકળા વિશે ફ્રોઈડે કરેલ સંશોધન આ પ્રકારનું છે.

બ) કોઈ એક કૃતિને કેન્દ્રમાં રાખી, એ કૃતિનાં સ્વરૂપથી માંડી, તેનાં દરેકે દરેક ઘટકતત્ત્વો પર પડેલ મનોવિજ્ઞાનનો પ્રભાવ તથા એ કૃતિમાં નિરૂપાયેલાં પાત્રોનાં મનોવૈજ્ઞાનિક જીવનનું વિશ્લેષણ કરીને થતો અભ્યાસ. આપણે ત્યાં ગુજરાતીમાં એમ. એમ. ત્રિવેદીએ 'મળેલા જીવ' વિશે કરેલો અભ્યાસ આ પ્રકારનો છે.

ક) ત્રીજી પદ્ધતિ આપણે ત્યાં અલ્પપ્રચલિત છે. આ પદ્ધતિમાં કૃતિ અને ભાવક વચ્ચે ચાલતાં અર્થઘટનપરક આદાનપ્રદાનની પક્રિયાનો મનોવિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. પશ્ચિમમાં નોર્મન હોલાન્ડનાં સૈદ્ધાંતિક અભ્યાસલેખો આ બાબત પર પ્રકાશ પાડે છે. હિન્દીમાં ડૉ. રઘુવંશે ભારતીય રસસિદ્ધાંતને કેન્દ્રમાં રાખી આ પ્રકારનું સંશોધનકાર્ય કર્યું છે.

૪. મનોવિશ્લેષણાત્મક અભિગમનું એક પ્રમુખ ગૃહીત છે કે સર્જકચિત્ત અથવા પાત્રચિત્તમાંથી આવિર્ભાવ પામતી કોઈ પણ ઘટના કે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા અકારણ નથી હોતી. ચૈતસિક આવિષ્કૃતિઓ પાછળ કોઈ ને કોઈ માનસિક પરિબળ કામ કરતું હોય છે.

બાલાસિનોરમાં જન્મેલાં અને આધુનિક યુગનાં પ્રયોગશીલ સર્જક તરીકે જાણીતાં મુકુન્દ પરીખ પાસેથી 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' નામની નવલકથા અને 'મોક્ષ' નામનો એકાંકીસંગ્રહ મળે છે. તેમની 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' નવલકથા ૧૯૬૮ માં પ્રગટ થાય છે. દેખીતી રીતે આ નવલકથામાં કોઈ ઘટના બનતી જ નથી. નાયક અમિત તેની પ્રેમિકા સરોજને ચાલી જતી જુએ છે એ બિંદુથી કથાનો આરંભ થાય છે અને એ જ બિંદુએ

નવલકથા વિરમે છે. પણ આરંભ અને અંત વચ્ચે નાયકની ચેતનાનું વિવિધ પ્રયુક્તિઓની મદદથી આત્મકથનરૂપે નિરૂપણ થયેલું છે, જે નવલકથાનો સમગ્ર પટ રોકે છે.

આ નવલકથાના વસ્તુબંધારણ માટે આંતરચેતનાપ્રવાહ, આંતર એકોક્તિ, સ્વગતોક્તિ, સ્વપ્ન, દિવાસ્વપ્ન જેવી રચનાપ્રયુક્તિઓનો વિનિયોગ થયો છે. જ્યારથી સાહિત્યે મનોવિજ્ઞાનનો પ્રભાવ ઝીલ્યો છે ત્યારથી આ બધી રચનાપ્રયુક્તિઓનો પ્રયોગ વધ્યો છે. પરંપરાગત નવલકથાઓમાં રચનાપ્રયુક્તિઓનો વિનિયોગ તો થતો જ હતો પણ આધુનિક નવલકથાઓ કરતાં એ નવલકથાઓનું લક્ષ્ય અલગ હતું એટલે એ સમયે નિરૂપાતી રચનાપ્રયુક્તિઓનો ઝૂકાવ ચરિત્રના મનોવિશ્વ કરતાં કથાનાં વિકાસ તરફ વિશેષ હતો. પરંપરાગત નવલકથાઓમાં કથા મોટાભાગે રૈખિક પ્રવાહમાં આગળ વધતી એટલે ત્યાં આનુક્રમિક રીતની વસ્તુસંકલના વિશેષ જોવા મળે છે. પરંતુ આધુનિક નવલકથાઓમાં અવનવી મનોવૈજ્ઞાનિક રચનાપ્રયુક્તિઓના વિનિયોગના કારણે પાત્રની ચેતના જ સીધેસીધું કથારૂપ ધારણ કરે છે અને ચેતના કદી રૈખિક પ્રવાહમાં ન વહે એટલે તેની કથા પણ રૈખિક પ્રવાહમાં ગતિ નથી કરતી અને એમ વિષમક્રમિક વસ્તુસંકલનાની રીત વધારે પ્રયોજાવા લાગે છે. આ નવલકથામાં પણ નાયક અમિતની ચેતના જ કથારૂપે વ્યક્ત થાય છે. એટલે અહીં તેની ચેતનાની જેમ કથાવિકાસમાં પણ તાર્કિકતા અને ઘટનાક્રમ જળવાયા નથી. પરિણામે કથાનાં તંતુઓ વેરવિખેર લાગે છે તથા કથામાં નિરૂપાયેલ પરિવેશ અને સમયનાં સંદર્ભો ભૌતિક સ્વરૂપના ન રહેતાં ચૈતસિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. પણ કથાનો આ દોર સાદ્યંત જળવાયો નથી. ઘણીવાર અમિતની ચેતના તાર્કિક વિચારોની કક્ષાએ પહોંચી જાય છે. એના કારણે આંતરચેતનાપ્રવાહની પ્રયુક્તિ આંતર એકોક્તિમાં સરી જતી હોય એવું લાગે છે. સ્વપ્નપ્રયુક્તિ દ્વારા લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતા અમિતનું ભીંતરી વાસ્તવ હૂબહૂ પ્રગટ થયું છે.

'મહાભિનિષ્ક્રમણ'ને અમિત દલાલની કથા કહેવા કરતાં અમિતનું ચરિત્ર કહેવી વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે કથા સમગ્રમાં અમિતની ચેતનાનો વિહાર અને એમાંથી ઉપસતી તેની ચરિત્રગત ગુણ-મર્યાદાઓનું જ નિરૂપણ છે. અમિત દલાલ એકાઉન્ટ ઓફિસર છે. નાની વયે જ પિતાનું અવસાન થતાં માતાનાં સાંનિધ્યમાં ઉછરે છે. આસપાસના લોકોની વાતોથી એ જાણે છે કે તેના પિતાના મૃત્યુ માટે તેની બા ચંદન જ જવાબદાર છે. અમિત ખૂબ

લાગણીશીલ છે. માતા ચંદન પ્રત્યે તેને અપાર લાગણી છે. અજાગ્રત સ્તરે તે સતત માતાનું સાંનિધ્ય ઝંખે છે. પણ હવે તેનું સભાનસ્તર લોકોની વાતોથી ઘેરાયેલું છે. તેના ચિત્તમાં હવે ચંદન પ્રત્યે સ્નેહની સાથે ધિક્કારનો ભાવ પણ જન્મે છે. તે માતાથી અળગો રહેવા લાગે છે. નોકરીના બહાને વડોદરાથી અમદાવાદ ચાલ્યો જાય છે. અમદાવાદમાં જ્યારે તેને ખ્યાલ આવે છે કે તેના પિતા કૉલેજકાળમાં સુમતિના પ્રેમમાં હતા અને ચંદન સાથેના લગ્ન બાદ પણ આ પ્રેમસંબંધ અટકતો નથી ત્યારે ચંદન તેને બળજબરીથી ક્રોસ પર ચડાવી દીધેલ સ્ત્રી જેવી લાગી. હવે અમિતનો ચંદન પ્રત્યેનો ધિક્કારભાવ એના પોતા તરફ જ વળે છે. તે પિતા અને સુમતિમાસીની સાથે પોતાની જાતને પણ ચંદનનો ગુનેગાર ગણે છે. એડલર નામનો મનોવૈજ્ઞાનિક આવી રીતે પોતાની જાત પ્રત્યે જે હીણપ અને અપરાધભાવ અનુભવે તેને લઘુતાગ્રંથિથી પીડિત વ્યક્તિ ગણાવે છે.

અમિત માતા પ્રત્યે જે લાગણી અનુભવે છે એ લાગણીના જોરે તેના ચિત્તમાંથી વહી આવતી એકોક્તિઓનું વિશ્લેષણ કરીએ તો તેના અજાગ્રત માનસમાં દબાયેલી અને આવી એકોક્તિઓમાં અસભાનપણે સરી આવતી તેની ઇડિપસગ્રંથિને વાંચી શકીએ છીએ. રાધેશ્યામ શર્મા 'મહાભિનિષ્ક્રમણ : માતૃરાગની સંકુલતા' નામના અભ્યાસલેખમાં એ લેખના શીર્ષક પ્રમાણે અમિતની ઇડિપસગ્રંથિને પારખે છે પણ એના વિશેના મનોવૈજ્ઞાનિક આધારો અને વિશ્લેષણના અભાવે તેમની એ પરખ વધારે દઢ નથી થતી. અમિતની ઇડિપસગ્રંથિનું નિદર્શન પૂરું પાડતી એક એકોક્તિ જુઓ –

"તને છેતરીને ચાલી નીકળેલા મુસાફરનું ક્યાંય ઠામઠેકાણું પડ્યું નહીં. તારા વગર તને પામવાના મારા ભગીરથ પ્રયાસોને આંશિક સિદ્ધિ પણ સાંપડી નહીં. ચંદન! ચંદન! બા! તું મને ભીંસી દે. તારા બાહુઓની નાગચૂડમાં મને મૂંઝવી દે. હવે તો હું જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયો છું. તું થોડીક ભીંસ વધારીશ ને હું ભાંગી પડીશ. મારું નોખું અસ્તિત્વ તારામાં ભેળવી દઈશ."

આ એકોક્તિમાં જે ઊર્મિનો આવેગ છે તે એક પુત્રના માતા પ્રત્યેના આવેગ કરતાં ઘણોય વધારે છે. સભાનસ્તરે તો તે માતા પ્રત્યે એક પુત્ર જેવી જ લાગણી ધરાવે છે પણ તેના અજાગ્રત મનનાં કોઈક ઊંડા ખૂણામાં પડેલી તેની વૃત્તિઓ માતા પાસે તેને એક પ્રેમીની જેમ ખેંચી જાય છે. અને એટલે જ તેની પત્ની રમાએ જીવનની અંતઘડીએ કહેલું છતાં

અમિત ચંદનને અમદાવાદ નથી લાવી શકતો. આપણાં જાગ્રત માનસ પર સતત Censor નો પહેરો હોય છે જે આપણા અજાગ્રત મનમાં ઘર કરી બેઠેલી ઈચ્છાઓ અને જાગ્રતમનની નીતિવિષયક માન્યતાઓ વચ્ચે સંતુલન જાળવે છે. અજાગ્રત મનની ઈચ્છા પ્રમાણે તે ચંદનને મળવા ઝંખે છે પણ Censor સતત જાગ્રત મનની નીતિવિષયક માન્યતાઓ સાથે અનુકૂલન જાળવવા જાગ્રત મનને ચંદનથી દૂર રહેવા દબાણ કર્યા કરે છે.

બાળક જીવનનાં આરંભકાળથી જ માતાના ગાઢ સાંનિધ્યમાં રહેતું હોવાથી માતા પ્રત્યે તે માલિકીભાવ અને વિશિષ્ટ પ્રકારનું આકર્ષણ અનુભવતું હોય છે. જેમ જેમ તેની વય અને સમજણશક્તિ વધે છે તથા જેમ જેમ તે સમાજ અને સંસ્કૃતિનાં નીતિ-અનીતિ અને સારાં-નરસાંના ખ્યાલોથી વાકેફ થાય છે તેમ તેમ તેને સમજાય છે કે માતા પ્રત્યે તે જે પ્રકારનો માલિકીભાવ અને વિશિષ્ટ લાગણી અનુભવે છે તે સમાજમાન્ય નથી. ત્યારથી તે પોતાની આ બધીયે જાતીય ઈચ્છાઓને Divert કરી અન્ય સ્ત્રીઓમાં પોતાની ઈચ્છાઓની પરિતૃપ્તિ શોધવા મથે છે. માતા પ્રત્યેની આવી લાગણી બાળક જો અન્ય સ્ત્રીઓ તરફ Divert ના કરી શકે તો તેના ચિત્તમાં માતૃરાગની ગ્રંથિ કે ઇડિપસ ગ્રંથિ બંધાય ગઈ છે એમ કહેવાય. આ વિચારના અનુસંધાનમાં અમિત ઇડિપસ ગ્રંથિનો શિકાર છે એ વાતને સમર્થન પૂરું પાડતી બીજી એક એકોક્તિ જોઈએ-

> "તારા વિશે જન્મતા કૂણા વિચારોને હું બળપૂર્વક કચડવા લાગ્યો, તારા વિશે ઊભરાતી લાગણીનાં તંતુને હું અન્ય સ્ત્રીઓમાં સાધવા લાગ્યો"

અમિતને જ્યાં સુધી તેની બા નિર્દોષ છે એ ખ્યાલ નથી આવતો ત્યાં સુધી તે એને ધિક્કારતો રહે છે. પણ તેનું અજાગ્રત મન તો સતત ચંદનનો સાથ જ ઝંખે છે. અને એ અજાગ્રત મનનાં ધક્કાને લીધે જ સભાનસ્તરે તે સતત ચંદનના જ વિચારો કર્યા કરે છે અને એ વિચારોને બળપૂર્વક દબાવવાની કોશિશ પણ કરે છે. રમા સાથે લગ્ન થતાં તેની બધી જાતીય ઈચ્છાઓ સંતોષાય છે. પણ રમાનું અકાળે અવસાન થતાં તેની જાતીય અતૃપ્તિ વધારે તીવ્ર બને છે. ફરી તે માતાના વિચારોમાં રાચ્યાં કરે છે. પિતાના અવસાનમાં ચંદન નિર્દોષ છે એ જાણી, પોતે બાને અપરાધ કર્યો છે એવા ભાવથી તેની લાગણી વધારે ઘેરી બને છે. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અમિત પોતાના ચંદન પ્રત્યેના અનુરાગને કોઈ અન્ય સ્ત્રીમાં Divert નથી કરી શકતો. તેને સ્ત્રીઓનું વળગણ છે. તે છોકરીઓને તાકી

તાકીને જોઈ રહે છે. તે પોતાની જાતીય ઇચ્છાઓ સંતોષવાનાં દિવાસ્વપ્નો જોઈ શકે છે. પણ વાસ્તવમાં તે એટલો Practical નથી બની શકતો. કારણ કે તેનું અજાગ્રત મન તેને આવું કરતા અવરોધે છે. જો તે કોઈ સ્ત્રી સાથે સંબંધ રાખે તો અજાગ્રત સ્તરે તે પ્રેમી તરીકે ચંદનનો ગુનેગાર બને છે. અને એટલે જ છેલ્લે તે સરોજનાં લગ્નના પ્રસ્તાવને ઠુકરાવે છે. નથી તે બાને અમદાવાદ પોતા પાસે બોલાવી શકતો કે નથી કોઈ અન્ય સ્ત્રી સાથે સંબંધ રાખી શકતો. એમાંથી જ તેની વિલક્ષણ માનસિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે જે તેની ઇડિપસ ગ્રંથિની પરિચાયક બની રહે છે. 'ચંદ્રકાન્ત બક્ષીથી ફેરો' નામના પુસ્તકમાં 'મહાભિનિષ્ક્રમણ : અમિતનું' નામે અભ્યાસલેખમાં સુમન શાહ નોંધે છે "Oedipus Complex ના સીધા નિદર્શન લેખે 'મહાભિનિષ્ક્રમણ'ને રજૂ કરી શકાય નહિ; છતાં, ...વ્યાપક અર્થમાં અહીં આવી કશીક ગ્રંથિ વાંચી શકાય." મારો સવાલ એ છે કે કોઈ કૃતિમાં પાત્રની મનોગ્રંથિનું સીધું નિદર્શન કરવાનો આગ્રહ રાખવા જઈએ તો કૃતિનું કળાકૃતિ તરીકેનું અસ્તિત્વ જોખમાય નહિ? હેમ્લેટના પાત્રમાં પણ ઇડિપસગ્રંથિનું સીધું નિદર્શન ક્યાં છે? કૃતિમાં તો ઇડિપસગ્રંથિનાં સંકેતો જ આપવામાં આવ્યા છે અને એ સંકેતોના આધારે પાછળથી ફ્રોઈડ હેમ્લેટની ઇડિપસગ્રંથિને પારખી બતાવે છે અને અનુગામી વિવેચકો તેનું કળામાં કેવું રૂપાંતર સિદ્ધ થયું છે તે પણ દર્શાવે છે. જો કે આ વિધાન કર્યા પછી સુમન શાહ અમિતની ઇડિપસગ્રંથિનું સરસ-સદૃષ્ટાંત નિદાન આપે છે એ પણ રસપ્રદ અને ન ભૂલવા જેવી બાબત છે.

કોઈ ક્રિયા કે કાર્યની ચરમસીમાએ પહોંચ્યા બાદ ત્યાંથી નાસીપાસ થવું એ પણ મનોવિકૃતિનું જ એક લક્ષણ છે. અમિત સરોજ પ્રત્યે પ્રેમાવેગ અનુભવે છે અને આવેગની પ્રબળતાને વશ થઈ પ્રેમનો એકરાર પણ કરે છે. પરંતુ એ દિવસથી એ પોતે જ સરોજને મળવાનું ટાળે છે! તેની આવી પ્રતિક્રિયા પાછળ કોઈ દેખીતું કારણ પણ નથી. સરોજે તેને હા નહોતી પાડી તો ના પણ ક્યાં પાડી'તી? એક Normal માણસની જેમ બીજા દિવસે સરોજને મળીને તેના મનની વાત જાણવાને બદલે તે એનાથી દૂર દૂર ભાગે છે. છેલ્લે લગ્નનો પ્રસ્તાવ લઈ આવનાર સરોજને તે ના પાડી દે છે એ ઘટના પણ તેની આ માનસિક વિકૃતિનું નિદર્શન પૂરું પાડે છે.

કાર્લ ગુસ્તાવ યુંગે મનુષ્યની મનોસ્થિતિનાં આધારે આઠ પ્રકારનાં વ્યક્તિત્વોની સંકલ્પના આપી છે. નાયક અમિત અંતર્મુખી વિચારશીલ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. આવું વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યકિત લાગણીશીલ ખૂબ હોય છે. પણ બૌદ્ધિક્તા તેમના પર પ્રભુત્વ ધરાવતી હોય છે. લાગણીથી પ્રેરાઈ તે જે કાર્યનો આરંભ કરે અથવા નિર્ણય લે તેમાં બૌદ્ધિક્તા અવરોધક બને છે અને એ રીતે એ કાર્ય પૂરું નથી થતું. અમિત પણ લાગણીથી પ્રેરાઈ ઘણી વાર માતા સાથે રહેવાનું વિચારે છે, ઘણી વાર તેને અમદાવાદ પોતાની જોડે રાખવાનો નિર્ણય કરે છે. પણ તેની બૌદ્ધિક્તા આવું કરવા દેતી નથી. આ પ્રકારના વ્યક્તિત્વવાળી વ્યક્તિની જેમ અમિતને પણ લોકો સાથે સંબંધ બાંધવામાં કે સંબંધ વિકસાવવામાં રસ નથી. તે પોતાની જ સંવેદનામાં ઘૂંટાયા કરે છે.

આત્મઘાત કે આત્મપીડન અર્થે આદરેલી કોઈ પણ જાતની ક્રૂર પ્રવૃત્તિ વ્યક્તિમાનસની Abnormality ગણાય. અમિતના પાત્રમાં પણ આપણે આ પ્રકારની Abnormality જોઈ શકીએ છીએ. અમિત પોતાને ઘેર આવેલા ત્રણ મિત્રોને કોફી આપતાં જણાવે છે કે કોફીના કોઈ એક કપમાં તેણે ઝેર ભેળવ્યું છે એ કપ કયો છે એ એને પોતાને પણ ખબર નથી. જેના ભાગે ઝેરવાળો કપ આવશે તે મૃત્યુ પામશે બાકીના જીવી જશે. બે મિત્રો તેના આવા ક્રૂર વર્તનથી ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા જાય છે. પાછળ રહેલો સુરેશ અને અમિત બંને મિત્રો એક કપમાંથી અડધો અડધો કપ કરીને કોફી પીવે છે. બંને પાત્રોની માનસિક ગડમથલનું કારણ સ્ત્રી છે. અમિતને સ્ત્રીનું વળગણ છે. તે સતત સ્ત્રીના સહવાસની ઝંખનાથી ત્રાસ્યો છે અને સુરેશ સતત સ્ત્રીના સહવાસથી ત્રાસ્યો છે. બંને પોતાનાં જાતીય આવેગોથી ત્રાસી આવી ક્રૂર મજાક કરે છે એમાં તેમની અસામાન્ય મનોસ્થિતિનું નિદાન મળે છે.

ચંદનને અનુલક્ષીને અમિતને આવેલાં ત્રણ સ્વપ્નો પણ મનોવિશ્લેષણાત્મક દૃષ્ટિએ આસ્વાદ્ય છે. પહેલાં સ્વપ્નમાં એક સ્ત્રીને બળજબરીથી ક્રોસ પર ચડાવી દેવાઈ છે. બીજા સ્વપ્નમાં એક વૃદ્ધા ટ્રેનમાંથી નદીમાં કૂદી પડતી દર્શાવાઈ છે. ત્રીજા સ્વપ્નમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી ટ્રનનાં એન્જિન નીચે કચડાતી દર્શાવાઈ છે. આ ત્રણે સ્વપ્નો અમિતના અપરાધભાવ અને તેની લઘુતાગ્રંથિનું કળાત્મક રૂપાંતર સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

અમિત રમા સાથે લગ્ન કરી તેને અમદાવાદ પોતાની સાથે લઇ જવાની તૈયારી કરે છે. એ સમયે ચંદનને હિસ્ટીરીયાનો હુમલો આવે છે. હિસ્ટીરીયાને આપણે વાઈ કે વાતોન્માદ નામનાં રોગ તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ રોગનાં મૂળમાં કોઈક માનસિક આઘાત જવાબદાર હોય છે. ચંદનને આવેલ હિસ્ટીરીયાના હુમલાંનું મૂળ તેને આવતા સ્વપ્નોમાં જોઈ શકાય છે. અમિત સ્વપ્નમાં બબડતી ચંદનને જગાડે છે ત્યારે ઝબકીને ચંદન કહે છે :

"મૂઆં, ભૂખ્યા પેટે સ્વપ્ના જ જન્મેને!"

અહીં 'ભૂખ્યા પેટ' અને 'જન્મે' એ બંને સંદર્ભો પ્રતીકાત્મક્તા ધરાવે છે. ચંદનની આ ભૂખ પેટની ભૂખનું નહિ, પણ યુવાવયે વિધવા થયેલી એક સ્ત્રીની જાતીય અસંતોષની ભૂખનું સૂચન કરે છે. અને 'જન્મેને' એ સંદર્ભમાં તેની સંતાનેષણાનો સંકેત છે. તેના જાતીય જીવનની અતૃપ્તિ જ હિસ્ટીરીયાના રોગનું મૂળ કારણ છે. તે પોતાનાં એકાંતનો ફેડનાર ઝંખે છે, પણ પતિ મૃત્યુ પામ્યા હોવાથી તેની એ ઝંખના, ઝંખના જ રહે છે. હવે તેના પ્રેમાવેગનું કેન્દ્ર પુત્ર અમિત બને છે. પણ અમિત તેનાથી દૂર દૂર ભાગ્યા કરે છે અને તેને ધિક્કારે છે. રમા સાથે લગ્ન થવાથી અમિત હવે તેનાથી બિલકુલ દૂર થઈ જશે એ ભયથી લગ્ન થયાની રાતે જ તે રમાને ધિક્કારે છે અને તેને અપશબ્દો સંભળાવે છે. રમાને અમદાવાદ લઈ જવાની વાત નીકળતાં જ તેને હિસ્ટીરીયાનો હુમલો આવે છે અને તે મૂર્છા પામે છે.

સરોજની માતા સુમતિને આવતો હિસ્ટીરીયાનો હુમલો પણ અકારણ નથી. સરોજ કહે છે તેમ સુમતિનું આ'જૂનું દર્દ' છે.આ દર્દની પાછળ પણ અતીતનો એક દુઃખદ અને અપૂર્ણ પ્રેમસંબંધ છે. અમિતના પિતા અને સુમતિ બંને એકબીજાના પ્રેમમાં હતાં. કોઈક કારણોસર બંને પરણી ના શક્યાં અને અમિતના પિતા ચંદન જોડે પરણે છે. આ ઘટનાથી જન્મેલો આઘાત જ તેના હિસ્ટીરીયાનાં રોગનું મૂળ કારણ છે.

નવલકથામાં આવતું વિઠ્ઠલનું પાત્ર પણ મનોવૈજ્ઞાનિક સંકેતો ધરાવે છે. વિઠ્ઠલ અમિતના ઘરની નીચે જ ખાટલો રાખીને આખો દિવસ ખાંસ્યા કરે છે. અમિતને સ્ત્રીઓનું Obsession હોવા છતાં આજ સુધી આ વિઠ્ઠલના કારણે જ કોઈ સ્ત્રી તેના ઘરના પગથિયાં નથી ચડી શકી. વિઠ્ઠલ અહીં માનવચિત્તના Censor નું પ્રતીક બનીને આવે છે. જાગ્રત,

અર્ધજાગ્રત અને અજાગ્રત સ્તરોની જેમ માનવ મનમાં Censor પણ હોય છે, જેનું કાર્ય ચિત્તનાં જાગ્રતસ્તરે રહેલી નૈતિક માન્યતાઓને આઘાત પહોંચાડનાર કોઈ પણ બાબત કે વિચારને જાગ્રતસ્તરે પહોંચતાં અવરોધવાનું છે. વિઠ્ઠલ પણ માનવચિત્તનાં આ Censor જેવું જ કાર્ય કરે છે.અમિતના ઘરે કોઈ અજાણી સ્ત્રી આવે કે તરત જ વિઠ્ઠલની ખાંસી શરૂ થાય છે. વિઠ્ઠલના કારણે જ અમિતના પાત્રની નૈતિક પીઠિકા સબળ રહી શકી છે અને એટલે જ નાયક અમિત પ્રત્યે ભાવક સમભાવ કેળવી અને જાળવી શકે છે.

કૃતિમાં નિરૂપાયેલાં કલ્પન-પ્રતીકો પણ આસ્વાદ્ય છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં અમિત પીપળા વિશે વિચારે છે : “આ પીપળો મને છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી તાકતો આવ્યો છે. એના સાંનિધ્યમાં હું લઘુતા અનુભવું છું”. પીપળો એ પૂર્વજોનું પ્રતીક છે અને આ નવલકથામાં તે પિતાનું પ્રતીક બનીને આવે છે. માતા પ્રત્યે અમિત અજાગ્રતપણે પુરુષસહજ આકર્ષણ અનુભવે છે. એ કારણે જ તે પિતાનું પ્રતીક બનીને આવતા ‘પીપળા’ પ્રત્યે લઘુતાગ્રંથિ અનુભવે છે. આ સિવાય ‘સૂવરદંતની દાતરડી’ તથા ‘ક્રોસ પર ચડાવેલી સ્ત્રી’ જેવા પ્રતીકો પણ રસપ્રદ બની રહે છે. નવલથાની ભાષાભાત પરંપરાગત નવલકથા કરતાં કંઈક અલગ લાગે છ. પાત્રચેતનાને યથાતથ આલેખવા લેખકે ભાષાશાસ્ત્રના રૂઢ નિયમોનો પરિહાર કરી, વાક્યરચનાઓને તોડી છે, અધ્યાહારોનો વિનિયોગ કર્યો છે. આ રીતે અહીં મનોવૈજ્ઞાનિક તત્ત્વો નવલકથામાં કળારૂપાંતર પામ્યા છે અને ભાવકને તે મનોવૈજ્ઞાનિક આબોહવાનાં અનુભવ સાથે કળારસનો પણ અનુભવ કરાવે છે.

પરિશિષ્ટ : 03

A Presentation Under Departmental Coursework

(Phase - III) for Ph.D. Students

(સાહિત્ય સંશોધનની વિવિધ પદ્ધતિઓ)

૧૫. : પરિશિષ્ટ : ૦૩ : સાહિત્ય સંશોધનની વિવિધ પદ્ધતિઓ :

A Paper on Literary Research Methodology

Under Departmental Coursework (Phase - III) for Ph.D. Students

Department of Gujarati

The M. S. University of Baroda, Vadodara.

Title of Paper :

"Sahtya Samshodhanni Vvidh Padhdhatio"

"સાહિત્ય સંશોધનની વિવિધ પદ્ધતિઓ"

- **Written by :**

Bambhaniya Rajendrakumar R.

UGC-Senior Research Fellow

Department of Gujarati

Faculty of Arts

The M. S. University of Baroda

Vadodara.

- **Guiding Teacher :**

Dr. Bharat C. Pndya

Assistant Professor

Department of Gujarati

Faculty of Arts

The M. S. University of Baroda

Vadodara.

સાહિત્ય સંશોધનની વિવિધ પદ્ધતિઓ

ભૂમિકા :

સંશોધન એટલે સંશુદ્ધ કરવું, સ્પષ્ટ કરવું. કોઈક વસ્તુ, બાબત કે ઘટના વિશેનાં અપરિચિત, પ્રક્ષિપ્ત અને ખોટી વિગતોથી ખરડાયેલાં અસ્તિત્વ કે પાસાંઓને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી તર્કપૂર્ણ રીતે અને વસ્તુનિષ્ઠ ભૂમિકાએ અનાવૃત્ત કરી આપવા એ સંશોધનનું મુખ્ય ધ્યેય હોય છે. સંશોધનને બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય : ૧ માનવવિદ્યાશાખાઓ (સમાજશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન, રાજ્યશાસ્ત્ર, કળાઓ વગેરે) માં થતું સંશોધન અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનની શાખાઓ (રસાયણશાસ્ત્ર, ભૌતિકવિજ્ઞાન, ગણિત, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, શરીરવિજ્ઞાન વગેરે) માં થતું સંશોધન. શુદ્ધ વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રોમાં થતાં સંશોધનો સંપૂર્ણપણે પ્રાયોગિક અને તર્કનિષ્ઠ હોય છે એટલે આ ક્ષેત્રોમાં એકવાર સંશોધન થયા બાદ તેની વાત ત્યાં પૂર્ણ થાય છે. માનવવિદ્યાશાખાઓના વિષયમાં સંકુલતાનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી અને ઉપરથી પ્રયોગિક ભૂમિકાએ તપાસવાનો અવકાશ તેમા ન હોવાથી આ શાખાના સંશોધનોમાં તર્કનિષ્ઠતા અને વસ્તુનિષ્ઠતા સંપૂર્ણપણે જાળવી શકાતી નથી તેથી આ ક્ષેત્રોના સંશોધનોમાં સતત પુનર્મૂલ્યાંકનની આવશ્યકતા રહે છે. તેમાંય સાહિત્યનું ક્ષેત્ર તો સંકુલાતિસંકુલ છે એના કારણે સંશોધને સંશોધને ભિન્નતા પ્રવેશવાની. પણ સંશોધકના ધર્મ પ્રમાણે વિષયને યોગ્ય ન્યાય આપવા તેણે સંશોધનમાં વ્યક્તિગત પૂર્વગ્રહોનો પરિહાર કરી, વધુમાં વધુ તર્કનિષ્ઠતાનો અને વસ્તુનિષ્ઠતાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

ગુજરાતી સાહિત્ય, સંશોધનક્ષેત્રે ત્રણ મહત્ત્વનાં વિષયપ્રદેશો ધરાવે છે : મધ્યકાલીન સાહિત્યનું સંશોધન, અર્વાચીન સાહિત્યનું સંશોધન અને લોકસાહિત્યનું સંશોધન. આમાં લોકસાહિત્ય સંશોધનનો પ્રદેશ તો એક સ્વતંત્ર સંશોધન પદ્ધતિ તરીકે જ વિકસ્યો છે એમ કહી શકાય. બાકીના બે પ્રદેશોમાં સાહિત્યસંશોધનની વિવિધ પદ્ધતિઓ જોવા મળે છે. આ બધાં વિશે થોડી વિગતવાર વાત કરીએ.

❖ મધ્યકાલીન સાહિત્ય સંશોધનની પદ્ધતિઓ :

૧. કર્તાલક્ષી સંશોધન :

આ પદ્ધતિમાં કોઈ એક મધ્યકાલીન સાહિત્યસર્જકને પસંદ કરી કર્તાનો સમય તેનું જીવન, તેનું સમગ્ર સાહિત્યિક પ્રદાન, તેના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિનું કર્તૃત્વ, કૃતિઓની અધિકૃતતા, કવિની પરંપરા (જ્ઞાનમાર્ગી, ભક્તિમાર્ગી જેવી), એ પરંપરા સંદર્ભે તુલનાલક્ષી મૂલ્યાંકન, પૂર્વસૂરિઓનું ઋણ અને મૌલિકતા વગેરે વિષયો સંદર્ભે સંશોધન કરવામાં આવે છે.

૨. કૃતિલક્ષી સંશોધન :

આ પદ્ધતિમાં કોઈ એક મધ્યકાલીન કૃતિને પસંદ કરી તેના કર્તા અને કર્તૃત્વસંબંધી પ્રશ્નો, તેનો રચના સમય, તેનું સાહિત્ય સ્વરૂપ, ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોના આધારે એ કૃતિના પાઠભેદો અને પાઠનિર્ણય-પાઠપસંદગી, એ કૃતિમાં નિરૂપાયેલાં શબ્દોના અર્થો, કૃતિગત સાંસ્કૃકિ સંદર્ભો એ કૃતિમાં થયેલાં પ્રક્ષેપણો વગેરે બાબતો વિશે અહીં ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

૩. પરંપરા કે ધારાલક્ષી સંશોધન :

આ પદ્ધતિમાં સંશોધક મધ્યકાલીન સાહિત્યની કોઈ એક ધારા કે પરંપરાને કેન્દ્રમાં રાખી એ પરંપરાના લક્ષણો અને એ પરંપરાના સર્જકો અને કૃતિઓ વિશે અભ્યાસ કરે છે. આ પદ્ધતિના સંશોધનમાં સર્વપ્રથમ જે તે પરંપરાની તાત્ત્વિક ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. પ્રેમલક્ષણાકવિતાધારા, જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારા, ભક્તિમાર્ગી કાવ્યધારા જેવી સાહિત્યિક પરંપરાઓ અને તેના સર્જકો વિશે સંશોધન કરવામાં આવે છે.

૪. સાહિત્ય સ્વરૂપલક્ષી સંશોધન :

આ પદ્ધતિમાં સંશોધક કોઈ એક મધ્યકાલીન સાહિત્ય સ્વરૂપને કેન્દ્રમાં રાખી એ સ્વરૂપના લક્ષણો અને ઘટકતત્ત્વો વિશે અભ્યાસ કરે છે. આ માટે સાહિત્ય સ્વરૂપના મૂળ ક્યાં છે એ પણ તપાસવામાં આવે છે અને એ સાહિત્યસ્વરૂપની કૃતિઓ પાછળ કામ કરતા સર્જકના જુદાં જુદાં ઉદ્દેશોનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. સ્વરૂપની ચર્ચા કર્યા બાદ અહીં એ સ્વરૂપમાં રચાયેલી કૃતિઓનો તેના સ્વરૂપના લક્ષણોને આધારે ઐતિહાસિક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે જેથી જે તે સાહિત્ય સ્વરૂપનો ઐતિહાસિક વિકાસ જાણી શકાય છે.

૫. સાંપ્રદાયિક સાહિત્યનું સંશોધન :

આ પ્રકારના સંશોધનમાં મધ્યકાળના કોઈ એક સંપ્રદાયમાં માનતા કે એ સંપ્રદાય સાથે સંકળાયેલા સર્જકોના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. અહીં સર્વપ્રથમ જે તે સંપ્રદાયની દાર્શનિક પીઠિકા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે જેથી એ સંપ્રદાય સાથે સંકળાયેલા સર્જકના સાહિત્યમાં આવતા સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-ધાર્મિક સંદર્ભોને સ્પષ્ટતઃ પામી કૃતિને યોગ્ય ન્યાય મળી શકે. મધ્યકાળનો જૈન સર્જકોનો સંપ્રદાય, કબીરપંથી સંતસંપ્રદાય, વૈષ્ણવસંપ્રદાય વગેરને આ પ્રકારના સંશોધનના વિષયો ગણાવી શકાય.

૬. ભાષાલક્ષી સંશોધન :

આવા સંશોધનમાં વિવિધ સમયની, વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં રચાયેલી કૃતિઓનું નાનાવિધ દષ્ટિકોણથી ભાષાલક્ષી અભિગમથી અધ્યયન કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સંશોધનથી ભાષાનો ઐતિહાસિક અને વિકાસલક્ષી આલેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૭. સાંસ્કૃતિક સંદર્ભલક્ષી સંશોધન :

આ પ્રકારના સંશોધનમાં ચયન કરેલી કૃતિઓ, કર્તાઓ કે સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી સાહિત્યકૃતિમાંથી ઉપસતા એ કૃતિના રચનાસમયનાં સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોને પ્રકાશમાં લાવવાનો યત્ન થાય છે.

આ સિવાય પણ વિધવિધ દષ્ટિકોણથી મધ્યકાલીન સાહિત્યનું સંશોધન કરી શકાય. મધ્યકાલીન સાહિત્ય વિશાળ પરિપટ પર પથરાયેલું છે એટલે એના સંશોધનને અનેકવિધ દિશાઓ સાંપડે એ સહજ છે.

❖ <u>અર્વાચીન સાહિત્ય સંશોધનની પદ્ધતિઓ</u>

૧. કર્તાલક્ષી સંશોધન :

કર્તાલક્ષી સંશોધનમાં કોઈ એક કર્તાને કેન્દ્રમાં રાખી તેની પ્રતિભાવિશેષનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સંશોધનમાં ક્યારેક કર્તાની સાહિત્યિક પ્રતિભા ઉપરાંત તેના અન્ય કાર્યક્ષેત્રોને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. પણ અહીં સંશોધકે આવી સામગ્રીનું પ્રમાણ અને તેની ગણુવત્તા એ બંને બાબતોમાં વિવેક જાળવીને કામ કરવું પડે નહિ તો

સંશોધન ચરિત્રમાં ખપી જવાનો ભય રહે. આ પ્રકારના સંશોધનમાં કર્તાની કવિ, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, નાટ્યકાર એમ જુદી જુદી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો એકાંગી નહિ પણ સમગ્રલક્ષી અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં સંશોધનમાં ઘણીવાર કર્તાની ડાયરી, તેણે લખેલાં પત્રો વગેરેનો સંદર્ભસામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આવા સંશોધનનો મુખ્ય આશય સર્જકની સાહિત્યિક પ્રતિભાનાં ઉન્મેષો દર્શાવવાનો છે.

કર્તાલક્ષી સંશોધનના કેટલાંક મહત્ત્વનાં મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે : કર્તાનો યુગસંદર્ભ, પૂર્વપરંપરા સાથે અનુસંધાન, કર્તાવિષયક પૂર્વપ્રચલિત ખ્યાલોની વસ્તુલક્ષી ચકાસણી, નવા નિષ્કર્ષો, કર્તાનાં પ્રદાનનો તથ્યલક્ષી આલેખ અને તેનું મૂલ્યાંકન.

૨. સ્વરૂપલક્ષી કે પ્રવાહલક્ષી સંશોધન :

આ પદ્ધતિના સંશોધનમાં કોઈ એક સાહિત્ય સ્વરૂપને કેન્દ્રમાં રાખી તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. સ્વરૂપને ઉદ્ભાવક પરિબળોથી માંડી તેના ઐતિહાસિક વિકાસમાં આવેલા સ્થિત્યંતરોનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે. સાહિત્ય સ્વરૂપની શૈલી, તેની આંતરિક સંરચના પણ સંશોધનનો વિષય છે. આ પ્રકારના સંશોધનનું ઉત્તમ દષ્ટાંત છે ચિનુ મોદી સંશોધિત ‘ખંડકાવ્ય : સ્વરૂપ અને વિકાસ’.

આ પદ્ધતિમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી કેટલીક મહત્ત્વની બાબતો આ પ્રમાણે છે : સ્વરૂપના ઉદ્ભવ-વિકાસની પાશ્ચાદ્ભૂમાં પડેલાં પરિબળો, સ્વરૂપના ઐતિહાસિક વિકાસનો આલેખ અને તેમાં આવતાં સ્થિત્યંતરો, સ્વરૂપની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ, સ્વરૂપનું રૂઢ માળખું અને તેમાં થયેલી તોડફોડ (પરંપરા અને પ્રયોગશીલતા), સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકાએ સાહિત્ય સ્વરૂપની તપાસ અને એ સાહિત્ય સ્વરૂપનો ભાવકસમાજ પર પ્રભાવ.

૩. યુગલક્ષી સંશોધન :

યુગલક્ષી સંશોધનમાં કૃતિલક્ષી અને કર્તાલક્ષી સંશોધનનું ક્ષેત્ર પણ ભળી જાય છે.પરંતુ પદ્ધતિમાં સંશોધક કર્તા, કૃતિ કે સ્વરૂપ પૂરતો મર્યાદિત ન રહેતાં યુગનિર્ધારક અને ઐતિહાસિક પરિમાણો-પરિબળોનું પણ અધ્યયન કરવામાં આવે છે. અહીં સાહિત્ય ઉપરાંત તત્કાલીન યુગસંદર્ભોને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સંશોધનમાં સંશોધકે ધ્યાનમાં રાખવા જેવા મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે : જે તે યુગની સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક

પરંપરાઓનો અભ્યાસ; જે તે યુગની સાહિત્યિક પરંપરાઓનું અધ્યયન; એ યુગનો સમસામયિક અને અનુગામી યુગાના સર્જકો પરનો પ્રભાવ એ યગમાં આવેલાં સાહિત્યિ સ્વરૂપલક્ષી પરિવર્તનો, એ યુગમાં વિભિન્ન સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં થયેલાં પ્રયોગો અને નવપ્રસ્થાનો વિશેનો અભ્યાસ; યુગનિર્ધારક પરિબળો સંદર્ભે પ્રભાવક કૃતિઓ અને કર્તાઓનો અભ્યાસ; જે તે યુગમાં પ્રગટ થતા સામયિકો, પત્રો જેવી સાહિત્યોન્નતિલક્ષી પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ

૪. વિવેચનના વિભાવ-વિશેષને લગતું સંશોધન :

આ પદ્ધતિના સંશોધનમાં પ્રતીક, કલ્પન, રૂપક, કાવ્યભાષા, પુરાકથા વગેરે જેવા વિવેચનના વિભાવો (Concepts) ને કેન્દ્રમાં રાખી તેમનું તાત્ત્વિક અને પ્રત્યક્ષ અધ્યયન કરવામાં આવે છે.ધીરેન્દ્ર મહેતાકૃત 'ગુજરાતી નવલકથાનો ઉપેયલક્ષી સ્વાધ્યાય' અથવા અજય રાવલકૃત 'નવલકથામાં સમયસંદર્ભ અને ગુજરાતી નવલકથામાં સમયસંકલના' આ પદ્ધતિએ કરેલાં સંશોધનો ગણાવી શકાય. આવું સંશોધન એક રીતે 'Meta Criticism' (વિવેચનનું વિવેચન) કહેવાય. આ પ્રકારના સંશોધનમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવા મુદ્દાઓ આ મુજબ છે : જે તે વિભાવના મૂળ, એ વિભાવનું સ્વરૂપ અને તેનો વિકાસ અને તેમાં આવેલા પરિવર્તનો, નિર્દિષ્ટ સમય અને નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપની કૃતિઓમાં એનો વિનિયોગ, એના ફલિતો, એની ઉપકારકતા અને પ્રદાન.

૫. સાહિત્ય(કૃતિઓ)નું અભિગમવિશેષલક્ષી સંશોધન :

આ પ્રકારના સંશોધનમાં સંશોધક કોઈ એક અભિગમથી એક કૃતિ-કર્તા અથવા એકથી વધારે કૃતિ-કર્તાઓનો અભ્યાસ કરે છે. કોઈ એક અભિગમ વિશે સૈદ્ધાંતિક વિચારણા કરવામાં આવે છે ત્યારબાદ એ અભિગમના આધારે જે તે સમયગાળાના સાહિત્યનો પ્રત્યક્ષ ભૂમિકાએ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સંશોધનમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેબી બાબતો આ પ્રમાણે છે : અભિગમના મૂળ, અભિગમની તાત્ત્વિક પીઠિકા, અભિગમનું પ્રયોજન, એ અભિગમથી જે કૃતિઓનું પ્રત્યક્ષ ભૂમિકાએ અભ્યાસ કરવા ધાર્યો હોય એ કૃતિના રચનાસમયની આબોહવા; એ અભિગમતી પ્રાપ્ત થતાં પરિણામો, તારણો અને મૂલ્યાંકન વગેરે.

૬. સાહિત્યસિદ્ધાંતલક્ષી સંશોધન :

શૈલીવિજ્ઞાન, અર્થઘટનમીમાંસા જેવા સાહિત્યિક સિદ્ધાંતોનો આ પદ્ધતિમાં અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આવા સિદ્ધાંતો સાહિત્યને જોવા-તપાસવાની નવી દિશાઓ ઉઘાડે છે. આ પ્રકારના સંશોધનમાં જે તે સિદ્ધાંતના ઉદ્ભાવક પરિબળો અને તેનો ઈતિહાસ; એ સિદ્ધાંતની તાત્ત્વિક પીઠિકા અને સ્વરૂપ-લક્ષણો; સાહિત્યમાં તેનો વિકાસ અને વિસ્તારનો વિશ્લેષણાત્મક વગેરે મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

૭. સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક આંદોલનલક્ષી સંશોધન :

પ્રવર્તમાન સાહિત્યિક કે સાંસ્કૃતિક આંદોલનોનો પ્રભાવ સાહિત્યસર્જન ઉપર પડતો હોય છે. આ આંદોલનો પાછળ કામ કરતી વૈચારિક પીઠિકા દર્શાવી એ આંદોલનોનો પ્રભાવ ઝીલતી કૃતિઓનો અહીં અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સંશોધનોમાં ધ્તાનમાં રાખવા જેવી બાબતો આ પ્રમાણે છે : વાદ-વિચારધારા-આંદોલનના ઉદ્ભવ પાછળ કામ કરતા પરિબળો, તેનો વિકાસ, એ વાદની તાત્ત્વિક પીઠિકા, કોઈ નિશ્ચિત કર્તા કે કૃતિમાં એ વાદ કે આંદોલનના પ્રવર્તન-પ્રભાવની ચકાસણી; તેનું પ્રદાન; તારણો, પરિણામો દ્વરા તેની ઉપકારકતા અને મૂલ્યાંકન.

૮. તુલનાત્મક સંશોધન :

આ પદ્ધતિમાં સંશોધક બે કે તેથી વધારે કર્તા, કૃતિ, યુગ, અથવા અન્ય સાહિત્યિક-કળાકીય બાબતો કે ઘટનાઓનો તુલનાત્મક અભિગમથી અભ્યાસ કરે છે. ઘણીવાર બે ભિન્ન-ભિન્ન ભાષાના સર્જકો, કૃતિઓ અને એથીયે આગળ વધીને બે ભાષાના વર્ણ્યવિષયો, સાહિત્ય સ્વરૂપો, શૈલીઓ, વાદો વિચારધારાઓનો પ્રભાવ, પ્રતીકોનો વિનિયોગ એમ અનેક રીતે તુલ્નાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે. અભ્યાસકર્તાનો આશય અહીં જે તે ઘટના કે કળાપદાર્થના અસ્તિત્વને વધારે સુરેખ અને સ્પષ્ટ કરવાનો હોય છે. તુલનાત્મક અભિગમથી જે તે સાહિત્યપદાર્થ કે કાલગત ઘટનાઓનો કોઈ કૃતિમાં કેવો પ્રભાવ ઝીલાયો છે તેનો અભ્યાસ અહીં કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં સંશોધનથી કર્તા-કર્તા વચ્ચેના, કૃતિ-કૃતિ વચ્ચેનો ૠણસંબંધ પ્રકાશમાં આવે છે. આ પ્રકારનાં સંશોધનમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવા મુદ્દા આ પ્રમાણે છે : જે પણ કર્તાઓ કે કૃતિઓનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તેમનો

રચનાસમયનો સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અવશ્યપણે ધ્યાનમાં રાખવો અને એના આધારે જ તુલનાના વિષયને પસંદ કરવો. તુલના કરતી વખતે અભ્યાસકર્તા જે અભિગમથી તુલના કરતો હોય તેની વિભાવના તેના મનમાં સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ.

૯. ભાષાશાસ્ત્રલક્ષી સંશોધન :

ભાષાશાસ્ત્રીય સંશોધનમાં જો કે ભાષાના ઉદ્‌ભવ-વિકાસનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. વળી આ સંશોધન પદ્ધતિના ઓજારો પણ વધમાં વધુ યાંત્રિક છે અને આવું સંશોધન પ્રાયોગિક ભૂમિકાએ લેન્ગવેજ લેબોરેટરીમાં થતું હોવાથી તેને સંશોધનની એક સ્વતંત્ર શાખા ગણાવી શકાય. તો બીજી બાજુ આ પ્રકારના સંશોધન માટે સાહિત્યકૃતિઓનો આધાર વિશેષ લેવામાં આવતો હોય છે એથી તેને અહીં પણ સમાવી શકાય. અહીં સાહિત્યકતિને આધારપાઠ તરીકે લઈ એ કૃતિમાંથી આવતા ભાષાના વિવિધ ઘટકોની ચકાસણી કરી ભાષામાં આવેલ પરિવર્તનો, ભાષાએ ઝીલેલા અન્ય ભાષાઓના પ્રભાવો વગેરેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

૧૦. ઈતિહાસલક્ષી સંશોધન :

આ પદ્ધતિમાં યુગવિભાજન, અમુકેક કર્તાના સાહિત્યનો કે અમુકેક કૃતિઓનો ઈતિહાસના કોઈ ગાળામાં કેવો પ્રભાવ ઝીલાયો'તો અથવા એ કૃતિએ અંકે કરેલ ઐતિહાસિક વિગતોના તથ્યાતથ્યનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક ઈતિહાસનું પુનર્મૂલ્યાંકન એ આ ક્ષેત્રનો મહત્ત્વનો અને રસપ્રદ વિષય છે. સાહિત્ય સતત પોતાના સમય અને એ સમયની સાંસ્કૃતિક-સામાજિક ઘટનાઓ સાથે પ્રવાહમય રહે છે અને તેના વલણો તથા અબોહવાને ઝીલતો હોય છે. આના કારણે ઈતિહાસ બની ગયેલા સમયના વલણોને પારખવા ઈતિહાસકેન્દ્રી સંશોધનમાં સાહિત્યકૃતિઓને આધારસ્ત્રોત તરીકે અભ્યાસવામાં આવે છે.

<u>લોકસાહિત્ય સંશોધનની પદ્ધતિ</u> :

લોકસાહિત્યનું સંશોધન એ એક નિરાળી સાહિત્યસંશોધન પદ્ધતિ છે. તેમાં ત્રણ વ્યક્તિપ્રતિભાઓ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે : સંગ્રાહક (લોકકંઠેથી કે ગ્રંથાલયોમાંથી પ્રાપ્ય લોકસાહિત્યની સામગ્રીને એકત્ર કરી પ્રકાશમાં લાવનાર), સંપાદક (પ્રાપ્ત સામગ્રીને

વ્યવસ્થિતપણે ઉપલબ્ધ પાઠાંતરો સહિત સંપાદિત કરનાર) અને સંશોધક (પ્રાપ્ત સામગ્રી કે કૃતિના પાઠભેદો ટીપ્પણસહિત અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-ઐતિહાસિક સંદર્ભો સાથે સમજાવનાર).

લોકસાહિત્યનાં સશોધકે સંશોધનકાર્ય માટે કેટલીક સજ્જતા નિ:શંકપણે રાખવી જોઈએ. તે સંશોધનકાર્યમાં આવશ્યક યાંત્રિક સાધનોથી માહિતગાર હોવો જોઈએ. સંશોધકે સાહિત્ય જે પ્રદેશનું હોઈ તે પ્રદેશની લોકબોલી, ત્યાંના રીત-રિવાજો; કથકનું નામ, રહેઠાણ અને જ્ઞાતિસંબંધી માહિતીથી પરિચિત હોવો જોઈએ. તેનામાં લોકસંપર્કની આવડાત કે લોકમાનસને પારખવાની સજ્જતા હોવી જોઈએ. તેનામાં પ્રદેશભેદે, જ્ઞાતિભેદે રીત-રિવાજભેદે જોવા મળતા લોકસાહિત્યના પાઠભેદોને પારખી તેને વ્યવસ્થિત સંશોધનની શિસ્ત જાળવીને પ્રગટ કરવાની આવડત હોવી જોઈએ.

પરિશિષ્ટ : ૪

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૧૬. : પરિશિષ્ટ : ૦૪ : સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ :

૧ અધીત : પર્વ-૧, સંપાદક : જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, ભરત પંડ્યા, સંજય મકવાણા, જશુ પટેલ અને ગણપત સોઢાપરમાર; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૧૨

૨ અનુઆધુનિક સાહિત્યસંજ્ઞાકોશ, સંપાદક : જયંત ગાડીત; પ્રકાશન : સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૯

૩ અનુસંવિદ્, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા; પ્રકાશક : લેખક સ્વયં, રાજકોટ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૮૭

૪ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા : આધુનિક અને અનુઆધુનિક પ્રવાહો, ધીરુભાઈ ઠાકર; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; સંશોધિત-સંવર્ધિત સંસ્કરણ, ૨૦૦૬

૫ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા : ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગ, ધીરુભાઈ ઠાકર; પ્રકાશન : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; તેરમી સુધારેલી આવૃત્તિ, ૨૦૧૧

૬ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ, ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી; પ્રકાશન : આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૪થી સંવર્ધિત આવૃત્તિ, ૨૦૦૬

૭ આધુનિક સાહિત્યસંજ્ઞાકોશ; સંપાદક : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા અને અન્ય; પ્રકાશન : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૮૬

૮ આધુનિકતા- એક સંકુલ સંપ્રત્યય, બિપિન આશર; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૭

૯ ઉદ્‌ઘોષ, મફત ઓઝા; પ્રકાશન : મફત ઓઝા, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૭૭

૧૦ ઊર્ધ્વમૂલ, ભગવતીકુમાર શર્મા; પ્રકાશન : આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૪થી આવૃત્તિ, ૨૦૧૨

૧૧ કથાપદ, સુમન શાહ; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ;

૧૨ કથાપ્રસંગ, દીપક મહેતા; પ્રકાશન : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૦

૧૩ કથાવિવર્ત, રમેશ ઘ. ઓઝા; પ્રકાશક : લેખક સ્વયં; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૧

૧૪ કથાસર્ગ, મણિલાલ હ. પટેલ; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ; પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૧

૧૫ કથાસૃષ્ટિ, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ; પ્રકાશન : શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૮૪

૧૬ કલ્પન : વિભાવના અને વિનિયોગ, ડૉ. નીતિન વડગામા; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૩

૧૭ કવિતાવિવેક, ઉમાશંકર જોશી; સંપાદક : સ્વાતિ જોશી; પ્રકાશન : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૭

૧૮ કવિતા અને સાહિત્ય : ગ્રંથ-૧, રમણભાઈ નીલકંઠ; પ્રકાશન : ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; ૨-જી આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ ૨, ૧૯૬૨

૧૯ કળા, સાહિત્ય અને વિવેચન, પ્રમોદકુમાર પટેલ; પ્રકાશન : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૦

૨૦ કામિની, મધુ રાય; પ્રકાશન : ઈમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ., મુંબઈ; પુનર્મુદ્રણ, ૧૯૯૮

૨૧ કિશોર જાદવ અધ્યયનગ્રંથ, સંપાદક : કિશોર જાદવ; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૬

૨૨ કિશોર જાદવનું કથાસાહિત્ય, ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૪

૨૩ ગુજરાતી કથાવિશ્વ : નવલકથા, સંપાદક : બાબુ દાવલપુરા, નરેશ વેદ; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ; ત્રીજી આવૃત્તિ, ૨૦૧૧

૨૪ ગુજરાતી નવલકથાની ગતિવિધિ, બાબુ દાવલપુરા; પ્રકાશક : લેખક સ્વયં; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૧

૨૫ ગુજરાતી નવલકથામાં પાત્રનિરૂપણ, રમેશ ર. દવે;

૨૬ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ : ગ્રંથ -૬, સંપાદક : રમેશ ર. દવે; પ્રકાશન : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬

૨૭ ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ - ખંડ ત્રણ : સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ, સંપાદક : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા; પ્રકાશન : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૬

૨૮ ચંદ્રકાન્તબક્ષીથી ફેરો, સુમન શાહ; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૨ જી આવૃત્તિ, ૧૯૯૩

૨૯ ચાર નવલકથાકારો, ભરત મહેતા; પ્રકાશન : લેખક સ્વયં; પ્રકાશન વ્યવસ્થા : ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૬

૩૦ ચેતનાપ્રવાહાંકિત નવલકથા; ડૉ. અનિલા દલાલ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૪

૩૧ જયંતિ દલાલ અધ્યયનગ્રંથ, સંપાદક : રઘુવીર ચૌધરીઅને અન્ય ; પ્રકાશન : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૮૬

૩૨ ધીમુ અને વિભા, જયંતિ દલાલ; પ્રકાશન : આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૩જી આવૃત્તિ, ૨૦૧૧

૩૩ નવભારત સાર્થ ગુજરાતી શબ્દકોશ, સંપાદક : ડૉ. મફતલાલ અં. ભાવસાર; પ્રકાશન : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ; ૨૦૦૭

૩૪ નવલકથા, શિરીષ પંચાલ; પ્રકાશન : ચંદ્રમૌલિ પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૮૭

૩૫ નવલકથાનિર્દેશ, રાધેશ્યામ શર્મા; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૧

૩૬ નવલકથામાં સમયસંદર્ભ અને સમયસંકલના, અજય રાવલ; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૩

૩૭ નવલકથા શિલ્પ અને સ્વરૂપ, ડૉ. નરેશ વેદ; પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લું પુનઃમુદ્રણ, ૨૦૧૦

૩૮ નવલકથા સ્વરૂપ, ડૉ. પ્રવીણ દરજી; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૨-જી સંશોધિત આવૃત્તિ, ૧૯૯૭

૩૯ નંદશંકરથી ઉમાશંકર - ગુજરાતી નવલકથાનો ઉપેયલક્ષી સ્વાધ્યાય, ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા; પ્રકાશન : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; ૨-જી આવૃત્તિ, ૨૦૧૦

૪૦ નાઈટમેર, સરોજ પાઠક; પ્રકાશન : શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૩જી આવૃત્તિ, ૧૯૮૯

૪૧ નાનાવિધ, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા; પ્રકાશન : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૯

૪૨ નિશાચક્ર, કિશોર જાદવ; પ્રકાશન : રૂપાલી પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૨-જી આવૃત્તિ, ૧૯૮૪

૪૩ પન્નાલાલનું પ્રદાન, સંપાદક : રઘુવીર ચૌધરી, રમેશ ર. દવે; પ્રકાશન : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૮

૪૪ પ્લેટો-એરિસ્ટોટલ-લૉંજાઈનસની કાવ્યવિચારણા, જયંત કોઠારી; પ્રકાશન : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૮

૪૫ પુરાકલ્પન, ડૉ. પ્રવીણ દરજી; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૮૯

૪૬ પરામનોવિજ્ઞાન, પ્રા. વસંત વિનાયક અકોલકર, અનુવાદક : ડૉ. ચિંતામણી ભોપટકર; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ;૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૫

૪૭ પશ્ચિમનું સાહિત્ય વિવેચન – અર્વાચીન કાળ, શિરીષ પંચાલ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૯

૪૮ પશ્ચિમનું સાહિત્ય વિવેચન – પ્રાચીન કાળ, શિરીષ પંચાલ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૨

૪૯ મધુરાયનું કથાસાહિત્ય : આધુનિકતાના વિશેષ સંદર્ભે, ડૉ. સંજય દવે; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૪

૫૦ મનોવિજ્ઞાનના સંપ્રદાયો અને સિદ્ધાંતો, ડૉ. બી. એ. પરીખ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૪થી સંશોધિત આવૃત્તિ-પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૦૧

૫૧ મનોવિજ્ઞાનની વિચારધારાઓ, ડૉ. કુલીનભાઈ પંડ્યા અને ડૉ. જગદીશ સી. પરીખ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૬ઠ્ઠી આવૃત્તિ-પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૧૦

૫૨ મનોવિજ્ઞાનનો શબ્દકોશ, પ્રો. જી. આર. મન્સૂરી; પ્રકાશન : મયૂર પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૩-૦૪

૫૩ મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા : સ્વરૂપ અને વિકાસ, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા; પ્રકાશન : ડૉ. ભાનુપ્રસાદ એમ. પંડ્યા, રાજકોટ; પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧

૫૪ મનોવૈજ્ઞાનિક પરિભાષા અને વિભાવના, સંપાદક : ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત ગ. દેસાઈ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૨-જી આવૃત્તિ, ૨૦૦૧

૫૫ મળેલા જીવ, પન્નાલાલ પટેલ ; પ્રકાશન : સંજીવની, અમદાવાદ; ૨૫મી આવૃત્તિ, ૨૦૧૨

૫૬ મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી, બિન્દુ ભટ્ટ; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ; ૨જી આવૃત્તિ, ૧૯૯૬

૫૭ રચનારીતિ - સંજ્ઞા અને સંપ્રત્યય, ભરત પંડ્યા; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૨-જી આવૃત્તિ, ૨૦૧૦

૫૮ રસસિદ્ધાંત-એકપરિચય, પ્રમોદકુમાર પટેલ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨-જી આવૃત્તિ-પુનર્મુદ્રિત, ૧૯૯૭

૫૯ લઘુનવલ વિમર્શ, ડૉ. નરેશ વેદ; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૧

૬૦ લઘુ સિદ્ધાંતવહી, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૭

૬૧ વડવાનલ, ધીરુબહેન પટેલ; પ્રકાશન : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; પુનર્મદ્રણ, ૨૦૦૯

૬૨ વિનયન શબ્દકોશ, સંપાદક : નરહરિ કે. ભટ્ટ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૮૯

૬૩ વિવેચનના વિવિધ અભિગમો, સંપાદન : પ્રા. વિનાયક રાવલ, પ્રા. મનહર મોદી, ડૉ. બળવંત જાની; પ્રકાશક : ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૮૯

૬૪ વિવેચનની ભૂમિકા, પ્રમોદકુમાર પટેલ; પ્રકાશક : લેખક સ્વયં; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૦

૬૫ વિવેચનપૂર્વક, ભરત મહેતા; પ્રકાશન : લેખક સ્વયં; પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૮

૬૬ શબ્દની શક્તિ, ઉમાશંકર જોશી; પ્રકાશન : સદ્‌ભાવ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, સં. ૨૦૩૮

૬૭ સમાજલક્ષી મનોવિજ્ઞાન, ડૉ. ચંદ્રકાન્ત પ્રભુભાઈ પટેલ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૯૫

૬૮ સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, પ્રકાશન : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; ૫મી આવૃત્તિ, ૮મું પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૦૮; પૃ. ૩૮

૬૯ સાહિત્ય વિવેચનમાં મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ, મધુ કોઠારી; પ્રકાશન : મધુ કોઠારી, રાજકોટ; ૧લી આવૃત્તિ, ૧૯૭૪

૭૦ સાહિત્યિક વાદ, સંપાદન : અમૃતલાલ યાજ્ઞિક અને અન્ય; પ્રકાશન : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ

૭૧ સ્વપ્નતીર્થ, રાધેશ્યામ શર્મા; પ્રકાશન : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; પાર્શ્વ ૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૧

૭૨ હાસ્યનું મનોવિજ્ઞાન, ડૉ. રમીલાબેન દેસાઈ; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ;૧લી આવૃત્તિ, ૨૦૦૭

૭૩ कथा-साहित्य के मनोवैज्ञानिक समीक्षा-सिद्धांत, डॉ. देवराज उपाध्याय; प्रकाशन : सौभाग्य प्रकाशन, इलाहाबाद, प्रथम संस्करण, १९७४

૭૪ कला मनोविज्ञान, र्डा. हरद्वारी लाल शर्मा; प्रकाशन : मानसी प्रकाशन, मेरठ; प्रथम संस्करण, १९९२

૭૫ छत्तीसगढी लोकगीतो का लोकतात्त्विक तथा मनोवैज्ञानिक अनुशीलन, डॉ. हनुमंत नायडू; प्रकाशन : विश्वभारती प्रकाशन, नागपुर; प्रथम संस्करण, १९८७

૭૬ भवभूति के नाटकीय पात्रों का मनोवैज्ञानिक अध्ययन, डॉ. उषा गोस्वामी; प्रकाशन : आर. पी. शर्मा - कोसल बुक डेपो, दिल्ली; प्रथम संस्करण, २००३

૭૭ मनोवैज्ञानिक उपन्यास – इलाचंद्र जोशी एवं अज्ञेय, डॉ. सुशील जी धर्माणी; प्रकाशन : चिन्तन प्रकाशन, कानपुर; प्रथम संस्करण, २०१२

૭૮ मनोवैज्ञानिक उपन्यास – जैनेन्द्र, डॉ. सुशील जी धर्माणी; प्रकाशन : चिन्तन प्रकाशन, कानपुर; प्रथम संस्करण, २०१२

૭૯ मनोवैज्ञानिक उपन्यास हिन्दी उपन्यास के संदर्भ में एक संगोष्ठी, संपादक : डॉ. कुंज बिहारी वार्ष्णेय; प्रकाशक : रामलाल डाह्याभाई परीख, अहमदाबाद; प्रथम संस्करण, १९७७

૮૦ राजेन्द्र यादव के कथा साहित्य का मनोविश्लेषणात्मक विवेचन, डॉ. सोनिया सिरसाट; प्रकाशन : विद्या प्रकाशन, कानपुर; प्रथम संस्करण, २००४

૮૧ हिन्दी आलोचना का विकास, डॉ. सरेश सिनहा; प्रकाशन : रामा प्रकाशन, लखनऊ; प्रथम संस्करण, १९६४

૮૨ साहित्य का मनोवैज्ञानिक अध्ययन, देवराज उपाध्याय; प्रकाशन : एस. चन्द एण्ड कम्पनी, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण, १९६४

૮૩ हिन्दी के मनोवैज्ञानिक उपन्यास - एक विश्लेषणात्मक अध्ययन, डॉ. मनीषा ठक्कर; प्रकाशन : चिंतन प्रकाशन, कानपुर; प्रथम संस्करण, २०१०

૮૪ हिन्दी के मनोवैज्ञानिक उपन्यास, डॉ. मफत पटेल; प्रकाशन : हिन्दी साहित्य परिषद, अहमदाबाद; प्रथम संस्करण, १९९३

૮૫ A Dictionary of Psychology, Edited by Andrew M. Colman; Published by : Oxford University Press, New York; 1st Editon, 2001

૮૬ Aspects of the Novel, E. M. Forster; Published by Penguin Group; Reprinted, 2005

૮૭ Behaviorism, John B. Watson; Published by Kegun Paul,1925

૮૮ Civilization and its Discontents, Sigmund Freud; Translated by David McLintock; Published by Penguin Books, England, 1st Edition, 2004

૮૯ Classical to contemporary Literary Theory - A Demystified Approach, Joseph Chandra & K. S. Antony Samy; Published by Atlantic Publishers & Distributes ltd., New Delhi; 2012

૯૦ Critical Desire – Psychoanalysis and the Literary Subject, Linda Ruth Williams; 1st Published in Great Britain by Edward Arnold, 1995

૯૧ Encyclopedia of Literary Criticism, Edited by : Frederick Gilbert Published by : Anmol Publication PVT LTD, New Delhi, 1st Published, 2006

૯૨ Funk & Wagnall's Standard Dictionary of the English Language, Published by Funk & Wagnall's, New York, 1974

૯૩ Gala's Combined Dictionary : English-Gujarati & Gujarati-English, Published by Navneet Publication Limited

૯૪ Indian Women Novelist and Psychoanalysis, M. Rajeshwar; Published by Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 1998

૯૫ Introductory Lectures on Psychoanalysis; English edition, London 1922

૯૬ Oxford Universal English-Gujarati Dictionary, P. G. Deshpande; Published by Oxford University Press, New Delhi; 1st Edition's 41st Impression, 2012

૯૭ The Interpretation of Dreams, Sigmund Freud; Published by Maple Press; Script Edition, 2010

૯૮ The Cambridge Dictionary of Psychology, Edited by David Matsumoto; published by Cambridge University Press, New York; 1st Print Edition, 2009

૯૯ The Encyclopedia Americana : Volume - 22, Published by Grolier Incorporation, 1st Edition, 1984

૧૦૦ The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis, Jacques Lacan, Published by Penguin Books, England, 1st Edition, 1979

૧૦૧ The Psychology of C. G. Jung, by Jacobi Jolande; Published by routledge & kegan paul ltd.; 5th Publication, 1951

૧૦૨ Twentieth Century Literary Criticism, Bijay kumar Das; Published by : ATLANTIC Publishers & Distributors, New Delhi; 1st Edition, 1992

૧૦૩ Two Essays on Analytical Psychology, by C. G. Jung; Published routedge & kegan paul ltd.; 1st Edition, 1953

પરિશિષ્ટ : ૦૫

કૃતિસૂચિ

૧૭. : પરિશિષ્ટ : ૦૫ : કૃતિસૂચિ :

અતીતરાગ - ૨૬૯

અધૂરો કોલ - ૨૬૯

અધ્યાત્મજીવન - ૧૮૪

અમૃતા - ૫૪

અલકમલક - ૨૨૫

અલપઝલપ - ૨૨૫

અશ્રુઘર - ૧૬૮

અશ્વત્થામા - ૩૧૯

અંડેરી ગંડેરી ટીપરી ટેન - ૨૬૯

આગંતુક - ૨૬૯

આતશ - ૩૪૮

આંધળી ગલી - ૨૬૯

આંસું અને ચાંદરણું - ૩૬૯

ઉત્તરરામચરિત - ૧૨૩

ઊર્ધ્વમૂલ - ૫૭ ૧૬૯ ૩૬૯ ૩૯૯ ૪૦૬ ૪૦૯ ૪૧૭ ૪૨૧ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૯૩

એક છોકરી - એક સ્ત્રી - ૧૧૨

એક ડાળ મીઠી - ૨૬૯

એક ફૂલગુલાબી વાત - ૨૬૯

એક ભલો માણસ - ૨૬૯

એક લહર - ૨૬૯

ઓડિસ્યૂસનું હલેસું - ૧૧૨

કરણઘેલો - ૪

કલ્પવૃક્ષ - ૩૧૮

કાદંબરીની મા - ૨૬૯

કામિની - ૧૫૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૨ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪

કાયર - ૧૧૨

કાર્તિક અને બીજા બધા - ૨૬૯

કાર્તિક રંગરસિયો - ૨૬૯

ક્રાઈમ એન્ડ પનિશમેન્ટ - ૨૫ ૧૩૧ ૧૪૦

કાલસર્પ - ૩૧૮

કિમ્બલ રેવન્સવુડ - ૩૧૮

કુમારની અગાશી - ૩૧૮

કોઈ પણ એક ફૂલનું નામ બોલો તો ? - ૩૧૮

ગગનચાંદનું ગધેડું - ૨૬૯

ગગનનાં લગન - ૨૬૯

ગોરો આવ્યો - ૨૬૯

ચહેરા - ૩૧૮

ચાલો હસીએ - ૨૬૯

જાતકકથા - ૧૬૦

જાવલ - ૨૬૯

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી – ૧૩૮ ૧૬૩ ૪૪૦

ટાઢ - ૨૬૯

ટોમ સોયરનાં પરાક્રમો - ૨૬૯

ડેવિડ કોપરફિલ્ડ - ૧૬૩

દયારામનો અક્ષરદેહ - ૧૮૪

ધ આઉટસાઈડર - ૫૭ ૯૯

ધીમુ અને વિભા - ૧૧૮ ૧૩૧ ૧૩૯ ૧૪૭ ૧૬૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૫૪ ૨૫૯ ૨૬૨ ૪૬૭

નમણી નાગરવેલ - ૨૬૯

નવલરામની જીવનકથા - ૧૮૪

નાઈટમેર - ૧૧૨ ૨૯૫ ૨૯૬ ૪૬૮

નિશાચક્ર - ૧૫૬ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૬૦ ૩૬૭ ૪૬૯

નિષ્કરણ - ૩૬૯

પતનની એક પળ - ૩૯૬

પરદુ:ખભંજક પેરસ્તનજી - ૨૬૯

પવનપાવડી - ૩૬૯

પહેલું ઈનામ - ૨૬૯

પંખીનો માળો - ૨૬૯

પિશાચિની - ૩૪૮

પૂર્ણયોગનું આચમન - ૨૨૫

પેઈંગ ગેસ્ટ - ૨૬૯

પેરેલિસિસ - ૧૧૨ ૧૫૬ ૪૬૯

પ્રાગૈતિહાસિક અને શોકસભા - ૩૪૮

ફેરો - ૧૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૮

બતકનું બચ્ચ - ૨૬૯

બળવાખોર પિતાની તસ્વીર - ૨૪૪

બિચારાં - ૩૬૯

બે સૂરજમુખી અને - ૧૧૩

ભદ્રંભદ્ર - ૧૩૮

ભવની ભવાઈ - ૨૬૯

મનનો માનેલો - ૨૬૯

મહાભારત - ૪૨ ૧૨૨ ૨૧૦ ૨૧૯

મહાભિનિષ્ક્રમણ - ૧૧૨ ૧૧૭ ૧૫૬ ૧૬૩ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૬ ૪૭૮

મળેલા જીવ - ૧૧૬ ૧૧૬ ૧૨૪ ૧૨૮ ૧૩૯ ૧૬૩ ૨૨૫ ૨૨૭ ૨૪૦ ૨૪૨ ૪૫૫ ૪૬૭ ૪૭૪

માદામ બોવરી - ૫૭

માધવ ક્યાંય નથી - ૧૬૦

માનવીની ભવાઈ - ૧૬૦

માયાપુરુષ - ૨૬૯

મિત્રનાં જોડકણા - ૨૬૯

મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી - ૧૫૭ ૪૨૩ ૪૨૫ ૪૩૪ ૪૪૦ ૪૪૫

મૃત્યુ : એક સરરિયલ્ અનુભવ - ૮

યુલિસિસ- ૧૧૩

રામાયણ - ૪૨ ૧૨૨ ૧૩૬ ૧૩૭

રિક્તરાગ - ૩૪૮

રિમેમ્બરન્સ ઓફ થિંગ્ઝ પાસ્ટ - ૧૧૩

રૂપકથા - ૩૧૮

લીલાવતી જીવનકલા - ૧૮૪

વડવાનલ - ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૯૧

વમળ - ૨૬૯

વળામણાં - ૨૨૫

વંચિતા - ૧૧૨

વાર્તાવરણ - ૩૬૯

વાવંટોળ - ૨૬૯

વાંસનો અંકુર - ૨૬૯

વિનાશને પંથ - ૨૬૯

વિશ્રંભકથા - ૨૬૯

શિખંડી - ૧૬૦

શીમળાના ફૂલ - ૨૬૯

શેઠની શારદા - ૨૨૫

સભા - ૩૧૮

સરસ્વતીચંદ્ર - ૯૮ ૧૧૨ ૧૨૩ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૬૩ ૧૬૮ ૧૭૦ ૧૮૫ થી ૨૨૧ ૨૬૨ ૪૫૫ ૪૬૭

સંચેતના - ૩૬૯

સંશયબીજ - ૨૬૯

સાક્ષરજીવન - ૧૮૩

સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર ૩૬૯

સાત પગલાં આકાશમાં - ૮

સાપબાજી - ૩૧૮

સૂર્યારોહણ ૩૪૬

સોરઠ, તારાં વહતાં પાણી - ૧૬૨

સ્ક્રેપબૂક - ૧૮૩ ૧૮૪

સ્નેહમુદ્રા - ૧૮૪

સ્વપ્નતીર્થ - ૩૬૯

સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ - ૯૯ ૧૪૭

હલકબરી ફિનનાં પરાક્રમો - ૨૬૯

હૃદયરુદિતશતકમ - ૧૮૪

હેમ્લેટ - ૮૦

A Portrait of the Artist as a Young man - 140

Before the Low - 89

Pilgrimage - 466

Remembrance of things past - 466

The Rime of the Ancient Mariner - 83

પરિશિષ્ટ : ૦૬

કર્તાસૂચિ

૧૮. : પરિશિષ્ટ : ૦૬ : કર્તાસૂચિ :

❖ : ભારતીય કર્તાઓની સૂચિ :

અજ્ઞેય ૧૧૨ ૪૨૪ ૪૯૯

આચાર્ય, ગુણવંતરાય - ૧૨૪

આશર, બિપિન - ૧૧૮ ૧૭૮ ૪૧૫ ૪૫૫ ૪૯૩

ઓઝા, મફત - ૧૫૭ ૧૮૦ ૩૬૯ ૪૯૩

કાલિદાસ - ૪૫ ૩૪૮

કોઠારી, મધુ - ૧૦૫ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૭૮ ૪૫૫ ૪૯૬ ૪૯૮

ગાડીત, જયંત - ૧૦૪ ૧૬૦ ૧૭૭ ૪૯૩

ચૌધરી, રઘુવીર - ૫૪ ૩૬૯ ૩૯૯

જોશી, ઈલાચંદ્ર - ૧૧

જોશી, ઉમાશંકર - ૯ ૧૯૨ ૩૪૮ ૪૬૭

જોશી, રમણલાલ - ૧૧૨ ૩૭૦

જોષી, સુરેશ - ૧૧૩ ૪૬૧ ૪૬૮

ઠાકર, લાભશંકર - ૧૦૭ ૩૪૧ ૪૩૫ ૪૩૯

ટોપીવાળા, ચંદ્રકાન્ત - ૬૯ ૧૦૩ ૧૦૫ ૧૧૪ ૧૪૬ ૩૪૦ ૪૫૫

તુલસીદાસ - ૧૨૩

ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ - ૧૩૯ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૭૦ ૧૮૩ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૯ ૧૯૦ ૨૨૧

ત્રિવેદી, એમ. એમ. - ૧૧૬ ૧૧૭ ૨૩૨ ૨૪૧ ૪૫૫ ૪૭૪

ત્રિવેદી, યશવંત - ૧૦૭

દરજી, પ્રવીણ - ૧૦૭ ૧૪૧ ૧૪૩ ૧૫૯ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૫ ૧૬૮ ૧૭૦ ૩૯૦

દલાલ, અનિલા - ૧૧૩ ૧૩૭ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૯ ૧૫૧ ૧૫૨ ૪૫૫

દલાલ, જયંતિ - ૫૬ ૧૩૧ ૧૩૯ ૨૪૪ ૨૫૪ ૨૬૫

દર્શક - ૧૨૪ ૧૩૮

દવે, મહેશ - ૧૦૭

દવે, રમેશ ર. - ૧૨૪ ૧૩૮ ૧૩૯ ૪૨૪ ૪૨૯ ૪૩૩ ૪૪૦

દવે, હરીન્દ્ર - ૧૬૦

દાવલપુરા, બાબુ - ૧૧૨ ૧૧૮ ૨૫૪ ૨૬૨ ૩૭૮ ૩૯૧ ૪૫૫

દેસાઈ, કૃષ્ણકાન્ત - ૧૭૭ ૪૯૭

દેસાઈ, ર. વ. - ૧૨૪

ધૂમકેતુ - ૧૨૪ ૧૬૩ ૩૬૯

નર્મદ - ૧૦ ૩૧૯ ૩૯૬
નીલકંઠ, રમણભાઈ - ૧૩૮
પટેલ, પન્નાલાલ - ૨૫ ૧૧૬ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૩૯ ૨૨૫ ૨૩૯ ૨૪૦
પટેલ, પીતાંબર - ૧૨૪
પટેલ, પ્રમોદકુમાર - ૬ ૯૩ ૯૫ ૯૭ ૧૦૪ ૧૦૮ ૧૦૯ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૫૫
પટેલ, મફતલાલ - ૧૨૫
પટેલ, રાવજી - ૧૦૬ ૧૬૭
પરીખ, જગદીશ - ૧૦૪
પરીખ, મુકુન્દ - ૧૧૨ ૧૧૭ ૧૫૬ ૪૬૮ ૪૭૩ ૪૭૪
પંડ્યા, કુલીન - ૯૪
પંડ્યા, નવલરામ ૧૦ ૧૮૪
પંડ્યા, ભાનુપ્રસાદ - ૧૦૭ ૧૧૧ ૧૧૨ ૨૧૬ ૨૬૪ ૨૬૫ ૩૦૭ ૪૫૫ ૪૬૧ ૪૬૮ ૪૭૦
પાઠક, જયંત - ૧૦૭
પાઠક, સરોજ - ૧૧૨ ૨૯૫ ૪૮૦
પેટલીકર, ઈશ્વર - ૧૨૪
બક્ષી, ચંદ્રકાન્ત - ૧૫૬ ૧૬૦ ૪૬૯ ૪૭૮
બૂચ, હસિત - ૧૦૭
બ્રહ્મભટ્ટ, પ્રસાદ - ૧૧૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૯ ૪૨૦ ૪૫૫
ભવભૂતિ - ૧૨૩
ભાવસાર, મફતલાલ અ. - ૨
ભાસ - ૯૯ ૧૪૭
મન્સૂરી, જી. આર. - ૧૪૫
મહેતા, ચંદ્રકાન્ત - ૪
મહેતા, નરસિંહ - ૧૨૩
મહેતા, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર - ૮ ૧૦૭ ૧૨૨ ૩૪૧
માંકડ, મોહમ્મદ - ૧૧૨ ૪૬૯
મુનશી, કનૈયાલાલ - ૧૨૩ ૧૬૩
મીરાંબાઈ - ૧૨૩ ૪૨૪
મેઘાણી, ઝવેરચંદ - ૧૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૩૦ ૨૩૬
વડગામા, નીતિન - ૧૫૯
વર્મા, ભગવતીચરણ - ૧૧૧
વેદ, નરેશ - ૧૧૨ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૫૩ ૧૭૦ ૧૭૧
શર્મા, ભગવતીકુમાર - ૫૭ ૩૯૬ ૩૯૯ ૪૦૫ ૪૧૦ ૪૧૮ ૪૨૦
શર્મા, રાધેશ્યામ - ૧૦૭ ૧૧૭ ૧૫૪ ૧૫૬ ૧૬૮ ૩૧૯ ૩૪૮ ૩૫૩ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૮૮ ૩૯૨ ૪૨૮ ૪૩૧ ૪૩૩ ૪૬૭ ૪૭૬
શાહ, રસિક - ૧૧૯ ૪૫૫
શૂન્યમ્ - ૧૦૭
સૂરદાસ - ૩૪ ૧૨૩

❖ : પાશ્ચિમી કર્તાઓની સૂચિ :

અબ્રાહમ કાર્ડીનર - ૬૨ ૬૩ ૮૧

અર્નેસ્ટ જોન્સ - ૮૦

અર્ન્સ્ટ ક્રિસ - ૮૪

આઈન્સ્ટાઈન - ૧૭

આલ્બેર કામૂ - ૫૭ ૧૭૦

આલ્બેર બેગુંઈ - ૭

ઈ. એમ. ફોર્સ્ટર - ૧૩૨ ૧૩૫

એડગર એલન પો - ૭૪ ૮૭

એદુઆર્દ દુર્જાર્દિ – ૧૫૦ ૧૫૧

એન્તોન એરેન્ઝવાયૂઝ - ૮૬

એરિક ફ્રોમ - ૬૨ ૮૧

એરિસ્ટોટલ - ૩ ૧૫ ૧૬ ૯૯

એલિઝાબેથ રાઈટ - ૮૩ ૮૪

ઓડ્રિયન સ્ટ્રોક્સ ૮૬

કારેન હોર્ની - ૬૨ ૮૧

કાર્લ ગુસ્તાવ યુંગ - ૩૯ ૫૪ ૬૧ ૮૧ ૧૧૦ ૨૪૬ ૪૬૦

કાર્લ માર્ક્સ - ૧૭

કેનેથ બ્રુક - ૮૨

ગુસ્તાવ ફ્લોબેર - ૫૭

ચાર્લ્સ ડિકન્સ - ૧૬૨

ચોન્સિ રાઈટ - ૧૧૫

જેમ્ઝ હિલ્મે - ૧૧૫

જેમ્સ જોય્યસ - ૧૧૩

જોનાથન કુલર - ૮૫

જ્યોર્જ પુલે - ૭

ઝાક દેરિદા - ૭૦ ૮૮ ૮૯ ૧૦૪

ઝાક લકાં - ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૮૮ ૧૦૦ ૧૦૩ ૧૧૦ ૧૧૪ ૧૧૭ ૧૨૭ ૪૭૩

ડાર્વિન - ૧૧૮

ડી. એચ. લૉરેન્સ - ૧૧૧

ડી. ડબલ્યૂ. હાર્ડીંગ - ૧૧૦

ડેવિડ ડેઈચિઝ - ૧૦૬

ડેવિડ હેગ - ૧૧૫

ડોરોર્થી રિચાર્ડ્સન - ૧૪૦

થેલ્સ - ૧૪

દોસ્તોએવ્સ્કી - ૨૫ ૭૧ ૧૩૧ ૧૪૦

નોર્થ્રોપ ફ્રાય - ૮૨

નોર્મન હોલાન્ડ - ૧૧૪ ૪૭૪

પીટર બ્રુક્સ - ૮૨

પ્લેટો - ૨ ૩ ૫ ૪૫ ૧૦૦ ૨૮૭ ૩૧૩

ફ્રાન્ઝ કાફકા - ૮૯ ૧૭૦

બર્નાર્ડ હાર્ટ- ૩૦

બ્રુઅર - ૧૮

માર્શલ પ્રુસ્ત - ૧૧૩

માર્શલ રમોં - ૭

મેક્ડુગલ - ૯૪

મેરી બોનાપાર્ટ - ૭૫ ૧૭૭

મોદ બોદકિન - ૮૩ ૧૧૧

રિચાર્ડ્ઝ કુહ્ન - ૮૭

રોબર્ટ હમ્ફ્રી - ૧૫૨

રોલાં બાર્થ - ૩ ૭ ૧૦૦

લાઈબનીત્સ - ૨૦

લિયોનાર્દો દ વિન્ચી - ૭૪ ૭૫ ૪૭૪

વોટસન - ૧૬

શાર્કો - ૧૮

શેક્સપીયર - ૭૧ ૮૦ ૧૪૭

સિગ્મંડ ફ્રોઇડ - ૧૩ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૩૪ ૩૫ ૩૬
૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫
૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૪ ૫૮
૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦
૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૮૧ ૮૪ ૮૮
૧૦૩ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૯ ૧૧૧ ૧૧૪
૧૧૫ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૨૦ ૧૨૭ ૧૩૮
૧૪૪ ૧૫૩ ૧૮૬ ૨૦૯ ૨૩૬ ૩૭૯
૪૬૧ ૪૬૨ ૪૭૩ ૪૭૪

હિપ્પોક્રેટિસ - ૧૫

હેન્રી બર્ગસાં - ૧૬૬

હેરાક્લિટસ - ૧૪

હેરી સ્ટેક સલ્લીવાન - ૨૦

પરિશિષ્ટ : ૦૭

પારિભાષિક સંજ્ઞાસૂચિ

૧૯. : પરિશિષ્ટ : ૦૭ : પારિભાષિક સંજ્ઞાસૂચિ :

❖ : પારિભાષિક સંજ્ઞાસૂચિ (ગુજરાતી) :

અચેતન માનસ - ૧૪, ૨૧ ૨૨ ૩૧ ૩૯ ૪૪ ૪૯ ૫૧ ૫૫ ૫૮ ૬૮ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૭ ૭૮ ૮૧ ૮૨ ૮૬ ૮૭ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૪ ૧૨૭ ૧૩૨ ૧૫૨ ૧૫૫ ૧૯૩ ૨૧૩ ૨૩૫ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૬ ૨૭૭ ૩૦૫ ૩૧૨ ૩૨૮ ૩૩૪ ૩૪૧ ૩૬૧ ૩૭૫ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૯ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૫૧ ૪૬૨

અનુભાવ - ૯૩ ૧૦૨ ૨૯૮ ૪૪૦

અનુસંરચનાવાદ/પ્રતિસંરચનાવાદ - ૦૬ ૧૧ ૭૦ ૭૧ ૮૮ ૮૯ ૧૦૪ ૧૧૦

અપરાધભાવ/અપરાધબોધ - ૨૫ ૩૮ ૪૩ ૬૫ ૧૩૧ ૧૮૮ ૧૯૫ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૧૦ ૨૩૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૬૩ ૩૭૨ ૩૮૨ ૩૮૭ ૩૮૯ ૪૦૫ ૪૧૨ ૪૧૬ ૪૭૬ ૪૭૯

અભિગ્રહણ - ૩ ૮ ૩૧ ૧૬૧

અર્ધચેતન માનસ - ૨૧ ૧૪૪

અસ્વીકૃતિ/નકારાત્મક વર્તન - ૩૨ ૬૫

અહમ્ - ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૯ ૩૨ ૩૩ ૬૮ ૭૨ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૯૧ ૧૨૩ ૧૯૬ ૧૯૭ ૨૦૭ ૨૦૯ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૨ ૨૮૪ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૧૧ ૩૧૭ ૩૩૫ ૩૩૮ ૩૫૪ ૩૫૯ ૩૮૩ ૪૨૮ ૪૩૨

અતિઅહમ્ - ૨૨ ૨૫ ૨૪ ૨૬ ૬૭ ૭૨ ૨૧૦ ૩૩૪

અસાધારણ/અસામાન્ય/માનસિક અસાધારણતા - ૨૪ ૩૩ ૩૯ ૨૫૮ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૫ ૨૮૭ ૩૦૩ ૩૨૨ ૩૨૫ ૩૨૮ ૩૭૯ ૩૯૫ ૩૯૯ ૪૨૨ ૪૬૨

અંતર્ક્ષેપણ

અન્તર્નિરીક્ષણ

અંતર્મુખી વ્યક્તિત્વ - ૫૫

અંતરાત્મા - ૨૪ ૨૫ ૨૬

અંતઃસ્ફુરણા - ૫૬ ૫૭

આત્મપીડન વૃત્તિ - ૧૦૬ ૨૫૭ ૩૫૨ ૩૫૬ ૩૫૮ ૩૬૩ ૩૬૪ ૪૧૨ ૪૭૯

આત્મરક્ષણ - ૬૨

આત્મસ્થાપન - ૨૫ ૨૪૯ ૪૬૨

આદ્યરૂપ - ૫૮ ૫૯ ૮૨ ૮૩ ૧૧૧

આરોપણ/પ્રક્ષેપણ - ૩૦

આલંબન વિભાવ - ૯૮ ૯૯ ૪૩૮

આંતર-એકોક્તિ - ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૪૯ ૩૧૫ ૪૬૫ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૫ ૪૭૬

આંતર ચેતનાપ્રવાહ - ૧૧૨ ૧૧૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૯૫

આંતર-વિશ્લેષણ - ૧૧૨ ૧૪૨ ૪૬૫ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦

ઈડ - ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૯ ૪૪ ૭૨ ૮૪ ૯૧ ૧૦૯ ૧૨૩ ૧૯૬ ૧૯૭ ૨૦૭ ૨૦૯ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૯૭ ૨૯૮ ૩૦૧ ૩૦૩ ૩૩૨ ૪૧૬ ૪૪૩

ઈચ્છાપૂર્તિ - ૨૫ ૪૪ ૭૪ ૧૨૭ ૧૩૮ ૧૫૪ ૧૯૭ ૨૧૩ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૧

ઈડિપસ ગ્રંથિ - ૨૪ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૬૩ ૬૪ ૬૭ ૮૧ ૧૧૨ ૧૧૬ ૩૪૨ ૩૫૩ ૩૮૦ ૪૭૭ ૪૭૮

ઈન્દ્રિયવેદન - ૫૬

ઈગો - ૨૨ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૯ ૮૪ ૮૫ ૧૦૨ ૧૧૦ ૧૨૩ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૪૦ ૨૪૮ ૨૫૧ ૨૫૨ ૩૨૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૩૪ ૩૪૨ ૨૫૦ ૨૬૦ ૨૬૧ ૩૨૧

ઈલેક્ટ્રા ગ્રંથિ - ૩૯ ૪૦

ઉદ્દીપક - ૯૯ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૩૬૦

ઉદ્દીપક વિભાવ - ૯૮ ૯૯ ૨૯૮

ઉદાત્તીકરણ/ઉન્નયન/ઊર્ધ્વીકરણ - ૩૪ ૪૫ ૪૮ ૫૧

કથનકેન્દ્ર - ૧૪૦ ૧૪૨ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૨૧૮ ૨૯૫ ૩૧૫ ૩૪૨ ૩૫૦ ૩૯૧ ૪૩૯ ૪૫૪

કથાવસ્તુ - ૪૨ ૮૦ ૧૨૫ ૧૩૨ ૧૭૨ ૧૮૬ ૨૨૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૯૬ ૨૯૮ ૩૧૯ ૪૧૭

કથાસંકલના - ૪૧૭

કપોલકલ્પના - ૧૬૦

કલ્પન - ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૯ ૪૫૪ ૪૬૩ ૪૬૫ ૪૬૯ ૪૮૧ ૪૮૮

કામભાવ/કામવાસના/કામવૃત્તિ - ૨૨ ૨૩ ૨૬ ૩૧ ૩૪ ૪૪ ૪૮ ૫૧ ૧૧૮ ૨૦૯ ૩૬૪ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૬૯

ક્ષતિપૂર્તિ/સમ્પૂર્તિકરણ - ૩૩ ૩૪

ગાંડપણ/વિક્ષિપ્તાવસ્થા — ૩૧ ૪૬ ૯૦ ૨૩૯

ગુરુતાગ્રંથિ/ગુરુતાભાવ/શ્રેષ્ઠતાગ્રંથિ - ૪૩ ૫૩ ૫૪ ૧૧૨ ૨૧૬ ૨૪૦ ૩૧૧ ૩૧૨

ગ્રંથિ - ૩૬ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૪ ૪૫ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૮ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૭૮ ૮૧ ૮૨ ૧૧૨ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૩૨ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૮૧ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૯૧ ૩૧૧ ૩૨૬ ૩૩૭ ૩૫૩ ૩૫૬ ૩૫૯ ૩૬૬ ૩૭૭ ૩૯૨

૪૦૨ ૪૦૬ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૨૫ ૪૨૮ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૫૩ ૪૭૬

ચરિત્રચિત્રણ/પાત્રાલેખન - ૭૮ ૭૯ ૧૨૪ ૧૨૯ ૧૩૬ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૧ ૧૪૩ ૧૬૧ ૧૮૬ ૨૧૫ ૨૧૭ ૨૫૭ ૨૯૦

ચેતનમન/ચેતન માનસ - ૩૦ ૩૧

ચેતનાપ્રવાહ પ્રયુક્તિ - ૧૧૩ ૧૪૨ ૧૪૩ ૪૬૭ ૪૬૮

જન્માઘાત - ૧૦૭

જાતીયવૃત્તિ – ૧૯ ૨૭ ૨૮ ૩૬ ૪૨ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૯૫ ૧૧૨ ૪૬૨ ૪૬૮ ૪૭૩

જીભનું સરકવું - ૨૨

જીવનવૃત્તિ – ૨૭ ૨૮

તર્કવાદ - ૧૪ ૨૪૭

તાણ - ૨ ૨૪ ૪૮ ૬૫ ૬૯ ૧૨૩ ૧૬૯ ૧૮૮ ૧૯૬ ૨૨૯ ૨૭૬ ૨૮૦ ૨૯૭ ૩૦૮ ૩૫૪ ૩૬૫ ૩૯૨ ૩૯૭ ૪૦૪ ૪૨૪ ૪૫૮ ૪૬૮ ૫૧૩

તાદાત્મ્યકરણ/સરુપીકરણ ૩ ૪૩ ૧૦૦ ૧૦૧

તાર્કિકપ્રપંચ/યુક્તિકરણ - ૩૩

દમન - ૧૩ ૨૧ ૨૨ ૨૯ ૩૦ ૩૪ ૪૪ ૪૬ ૪૭ ૪૯ ૫૧ ૬૨ ૬૪ ૧૦૬ ૧૪૪ ૧૪૫ ૨૫૯ ૨૭૯ ૩૦૨ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૯ ૩૯૮ ૪૩૩

દર્પણાવસ્થા - ૭૦

દિવાસ્વપ્ન - ૨૨ ૩૧ ૩૨ ૪૩ ૧૩૫ ૧૩૯ ૧૫૫ ૨૦૬ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૮ ૨૮૦ ૨૮૨ ૩૦૮ ૩૧૨ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૬૦ ૩૮૬ ૪૭૫ ૪૭૮

નારસીસસ ગ્રંથિ - ૩૬ ૩૭

નીતિભાવના - ૨૨ ૨૧૪

નૈતિક આત્મા -૨૪

પરપીડન વૃત્તિ - ૧૦૬ ૨૫૯ ૨૬૧ ૩૨૪ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૩૦ ૩૫૨ ૩૮૦ ૩૯૮ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૯ ૪૧૦

પલાયનવૃત્તિ - ૫૬ ૬૫ ૯૫ ૨૯૯ ૩૮૩

પરાગતિ/પ્રતિગમન/પ્રત્યાગમન - ૩૨ ૨૫૯ ૨૬૨ ૨૭૮

પીઠઝબકાર - ૧૩૫ ૧૫૯ ૧૬૩

પુરાકથા/પુરાણકથા/પુરાકલ્પન - ૧૧ ૪૧ ૪૨ ૧૧૧ ૧૧૮ ૧૩૫ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૮૧ ૪૬૯ ૪૮૮ ૪૯૬

પુરુષશક્તિ - ૬૦ ૬૧

પ્રતિક્રિયા - ૧૪ ૧૭ ૫૫ ૯૮ ૧૧૨ ૧૧૯ ૧૨૮ ૧૩૫ ૧૪૦ ૨૨૦ ૨૭૮ ૨૯૨ ૩૦૮ ૩૩૨ ૩૩૯ ૩૪૪ ૩૫૯ ૩૭૨ ૩૮૦ ૩૮૧ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૭૪ ૪૭૮

પ્રતિભાસમીમાંસા - ૧૦૦ ૧૧૦

પ્રતીક - ૬ ૨૧ ૩૧ ૩૫ ૪૩ ૪૯ ૫૮ ૬૧ ૬૯ ૭૨ ૭૩ ૭૬ ૧૦૪ ૧૭૩ ૩૫૭ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૯ ૩૭૯ ૪૦૭ ૪૧૦ ૪૪૧ ૪૫૧ ૪૬૫ ૪૬૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૯

પ્રતીકાવસ્થા - ૭૦

પ્રતીકીકરણ - ૩૧ ૩૫

પ્રત્યક્ષીકરણ - ૪૪

ફ્રોઈડવાદ - ૬૨ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૮૧ ૮૪ ૮૭ ૯૦ ૧૦૭

બચાવ/સંરક્ષણ પ્રયુક્તિ - ૨૯ ૬૪ ૧૩૫ ૧૬૪ ૨૪૫ ૨૬૪ ૩૯૮ ૪૩૧

બહિર્મુખી વ્યક્તિત્વ – ૫૫

ભયગ્રંથિ - ૨૫૧ ૨૫૩ ૨૬૯ ૨૭૧ ૩૨૪ ૪૦૦ ૪૧૦

ભાવશબલ - ૯૮ ૨૦૪ ૨૦૬ ૨૩૪ ૨૯૬ ૩૦૦ ૩૦૬ ૩૫૭ ૪૬૭

મજ્જાકીય વિકૃતિ - ૧૪

મનોગત એકોક્તિ - ૧૪૬ ૧૫૦ ૧૫૨

મનોચિકિત્સા - ૧૪૪ ૧૪૬

મનોપચાર - ૧૪૪

મનોરુગણતા/મનોરોગ - ૧૩ ૧૮ ૪૫ ૬૩ ૯૯ ૧૪૪ ૧૫૩ ૨૫૭ ૨૬૪ ૩૨૨ ૩૨૫ ૩૩૩ ૩૪૧

મનોવાસ્તવ - ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૬૭ ૨૨૬

મનોવૈજ્ઞાનિક આબોહવા/વાતાવરણ - ૧૧૮ ૧૫૬ ૧૫૮ ૧૮૯ ૩૪૩ ૩૬૫ ૩૯૨ ૪૪૪ ૪૮૧

મનોવૈજ્ઞાનિક સમય - ૧૧૩ ૧૬૦

માનસિક બળ - ૬૧

માનસિક રોગ - ૧૨ ૧૫ ૧૮ ૧૯ ૪૫ ૩૩૨ ૩૪૨

માનસિક વિકૃતિ - ૧૩ ૬૪ ૧૨૫ ૩૩૪ ૪૭૮

માનસિક વિરેચન - ૧૯

માનસિક સ્થિતિ - ૧૭ ૧૨૭ ૧૫૬ ૪૭૮

મિરર ઈમેજરી - ૧૫૩

મીથ - ૩૨૨ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૩૨ ૩૩૫

મુક્ત સાહચર્ય - ૧૯ ૨૨ ૮૫ ૧૦૦ ૧૪૨ ૧૪૫ ૧૫૧ ૩૪૧ ૩૪૨

મૂળભૂત ચિંતા - ૬૪

મૂળભૂત વૃત્તિઓ - ૪૨ ૪૯ ૫૦ ૬૦ ૯૪ ૯૫ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

મૃત્યુવૃત્તિ - ૨૭ ૨૮ ૯૧ ૧૦૭ ૩૬૦ ૩૬૪

રૂપાંતરણ - ૩૫

લઘુતાગ્રંથિ - ૫૩ ૧૧૨ ૨૧૦ ૨૧૬ ૨૪૦ ૨૫૪ ૨૭૧ ૨૭૪ ૨૮૧ ૨૮૬

૩૦૩ ૩૧૧ ૩૩૦ ૩૫૩ ૩૫૯ ૩૬૦
૪૦૦ ૪૦૬ ૪૧૩ ૪૨૬ ૪૩૧
લડાયકવૃત્તિ - ૯૫ ૨૩૪
લય - ૧૬૯ ૧૭૫ ૩૬૫ ૩૮૯ ૪૦૨
૪૩૬
વક્રતા - ૧૩૦ ૧૬૦ ૨૦૦ ૨૦૪ ૨૯૬
૪૧૩
વર્ચસ્વવૃત્તિ/માલિકીભાવ- ૨૦૯ ૨૩૨
૨૩૯ ૨૪૦ ૨૫૯ ૨૬૧ ૨૭૨ ૨૭૩
૨૮૮ ૨૯૭ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૩૦ ૩૩૬
૩૩૭ ૩૫૬ ૩૬૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૪૦૬
૪૦૭ ૪૨૯ ૪૩૧ ૪૭૭
વિકૃતિ - ૧૩ ૧૪ ૧૮ ૨૪ ૨૮ ૩૫ ૩૬
૩૭ ૪૮ ૫૪ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૭ ૯૨
૧૨૫ ૩૨૭ ૩૩૪ ૩૪૨ ૪૭૮
વિભાવ - ૯૩ ૯૮ ૯૯ ૧૦૨ ૧૫૮
૧૬૭ ૧૮૬ ૪૮૮
વિરુદ્ધ પ્રતિક્રિયા - ૨૯
વિસ્થાપન/સ્થળાંતર - ૩૦ ૪૯
વૈયક્તિક મનોવિજ્ઞાન - ૫૨
વૈશ્વિકશાસ્ત્ર - ૧૪
વ્યક્તિગત અચેતન - ૧૪ ૫૫ ૮૨ ૧૨૭
સર્વજ્ઞ કથનકેન્દ્ર - ૧૪૦ ૧૬૧ ૧૬૨
૧૬૪ ૧૬૫ ૨૧૮ ૨૯૫ ૩૧૫ ૩૪૨
૪૩૯ ૪૫૪
સહોપસ્થિતિ - ૪ ૧૫૯ ૧૬૦ ૩૬૯
સંક્ષેપણ
સંચિત્રણા - ૧૬૦
સંરચનાવાદ - ૪ ૬ ૧૧ ૬૯ ૭૦ ૭૧
૮૭ ૮૮ ૮૯ ૧૦૦ ૧૦૪ ૧૧૦ ૪૭૩
સંવેદના - ૪૪ ૧૨૧ ૧૩૦ ૧૫૯ ૧ ૬૩
૨૧૯ ૨૬૩ ૨૭૨ ૨૭૫ ૨૮૬ ૨૮૭
૩૫૦ ૩૫૨ ૩૬૬ ૩૯૧ ૪૧૯ ૪૨૩
૪૨૫ ૪૩૬ ૪૪૫ ૪૭૯
સાધારણીકરણ - ૧૦૦ ૧૦૧
સામાજિક અહમ્ - ૧૨૩ ૧૯૬ ૧૯૭
૨૦૧ ૨૦૭ ૨૦૯ ૨૧૩ ૨૧૪ ૩૦૨
૩૦૩ ૩૧૩
સામૂહિક અચેતન - ૫૫ ૫૮ ૫૯ ૮૨
૮૩ ૧૦૪ ૧૦૭ ૧૨૭ ૧૫૮ ૪૬૩
સુખસિદ્ધાંત (સુખ પ્રાપ્તિની વૃત્તિ) - ૨૨
૩૩ ૩૮ ૫૧
સૂર - ૪ ૩૪ ૧૫૩ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦
સ્ત્રીશક્તિ - ૬૦ ૬૧
સ્થાયીભાવ - ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯
૧૦૨
સ્મૃતિ - ૭ ૧૬ ૨૧ ૪૪ ૮૮ ૯૭ ૯૮
૧૪૫ ૧૬૬ ૧૬૯ ૨૦૨ ૨૧૯ ૨૬૩
૨૬૪ ૩૪૮ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૩૧ ૪૩૫
૪૬૧ ૪૬૮
સ્વપ્ન/સ્વપ્ન પ્રયુક્તિ/સ્વપ્ન સિદ્ધાંત - ૨૩
૩૧ ૩૫ ૪૯ ૫૯ ૬૯ ૭૨ ૭૬ ૯૦

૧૫૪ ૧૫૬ ૧૮૮ ૨૦૬ ૨૧૧ ૨૧૮
૨૫૬ ૨૭૩ ૨૮૦ ૨૮૨ ૨૮૮ ૩૧૪
૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૫ ૩૭૨ ૩૮૫ ૩૮૬
૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૪૩૩ ૪૪૦ ૪૪૨
૪૬૨ ૪૭૫ ૪૭૯ ૪૮૦
હાસ્યવૃત્તિ - ૯૫

❖ : પારિભાષિક સંજ્ઞાસૂચિ (અંગ્રેજી) :

Abnormal/Abnormality - 268 322 325 395 403 407 460 462 477
Aesthetic Distance - 169
Anima - 60
Animus - 60
Anthropology - 63
Archetypes - 58 61
Atmosphere - 165 263 470
Basic Anxiety - 64
Bifocal - 160
Birth Trauma - 63
Brother Sister Complex - 81
Case History - 13 18 264 271 322
Catharsis - 3 19
Collective Unconscious - 55 61 462
Compensation - 33 106
Complexes - 36
Condensation - 31
Conscious Mind - 20
Cosmology - 14
Day Dream - 22 31 51 273 312 462
Death Instinct - 28 257 363
Defence Mechanisms - 29
Denial - 32
Devices - 142
Displacement - 30
Distorted - 49
Economic Status - 17
Ego - 22 23 24 48 67 84 91 123 197 207 213 216 250 383 262
Electra Complex - 39 40 462
Eros - 27 257 435
Extraverted - 55 247
Fantasy - 31 45 51 160
Feeling - 38 40 56 87 435
Fictional Illusion - 162
Flash Forward - 159
Flashback - 159 162
Free Association - 19 22 144 145 341
Frustrated Personality - 105
Guilt Awareness - 25
Guilt Complex - 198 199 209

Id - 22 23 24 123 196 213 250 383 462
Ideal Ego - 24
Identity/Identification - 33 85 123 239 249 250 251 252 273 291
Image - 169
Individual Psychology - 51 460
Inferiority Complex - 53 196 210 216 240 254 271 272 462
Interior Monologue - 145 149
Introjections - 30
Introspection - 21 244
Introverted - 55
Intuition - 56
Inverted Oedipus Complex - 116
Irony - 160
Juxtaposition - 160 343
Libido - 27 45 50 51 251 406 462
Madness - 46
Masochism - 106
Memory - 44
Mental Status - 17
Metaphor - 70
Metonymy - 70
Mirror Imagery - 153
Mirror Stage - 69
Montage - 160
Moral Principle - 22
Motives - 87 154
Myth - 58
Narcissus Complex - 36
Negativism - 32
Neurotic Disorder - 14
Oedipus Complex - 37 38 52 54 116 233 342 462 478
Omniscient - 162
Perception - 44
Persona - 59
Personal Adjustment - 106
Personal Unconscious - 55 60 61
Phobia - 253 269 270 323 324
Pleasure Principle - 22 28 41 44 48 53 74
Plot - 133
Point of View - 160
Projection - 30
Psychic Motives - 61
Psychoanalysis - 13 14 145
Psychological Time - 167 263 463
Psychology - 12 22 38 40 52 61 74 80 144 246 462
Psycho-sexual Development - 26
Rationalism - 14
Rationalization - 33
Reaction - 99 128 299 306 307
Real Stage - 69

Reality Principle - 22 44 48 74
Regression - 32 259 261
Repression - 46 106 259
Rhythm - 168
Sadism - 106
Sane Society - 65 67
Self Assertion - 25 462
Sensation - 44 56 469
Setting - 165
Sex Drive - 26
Sex Instinct - 19
Shadow - 60
Situation - 165
Slip of Tongue - 22
Stimulation - 106
Stream of Consciousness - 142 146 264 463
Stress - 24 258 275 276 398
Style of Life - 52
Sub Conscious Mind - 20 21
Sublimation - 34 45 47
Super Ego - 22 24 123 196 207 213 250 262 313 334 383
Superiority Complex - 26 53 216
Symbolic Stage - 69
Symbolization - 31
Talking Care - 13
Thanatos - 28 257
The Other - 69
Tone - 168 169 291
Transformation - 85 106
Unconscious - 13 14 20 21 39 55 58 60 61 74 85 87 311 462
Wish Fulfillment - 213 273 278